

O 51 (1976)

tiagd. 10.7.80.

PC
S 50

SVENSKT GUDS TJÄNST LIV

Årsbok för liturgi,
kyrkokonst, kyrkomusik
och homiletik

ÅRGÅNG 52/53

UNIVERSITETSBIBLIOTEKET
LUND

SVENSKT
GUDTJÄNSTLIV

51 - 61

1976 - 86

& Reg.

1 - 50

LUND

SVENSKT GUDSTJÄNSTLIV

Årsbok för liturgi, kyrkokonst, kyrkomusik och homiletik
utgiven av Riksförbundet Svensk Kyrkomusik genom dess
liturgiska och musikvetenskapliga sektion.

Laurentius Petri Sällskapets årsbok.

Utgiven med understöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet.

Redaktör: Docent Folke Bohlin
Kvarnkroken 4, 222 47 Lund
Tel. 046/13 30 70

I redaktionen: Fil kand Bodil Asketorp, Lund
T f professor Lars Eckerdal, Lund
Professor Ragnar Holte, Uppsala
Kantor Elisabet Wentz-Janacek, Lund

Pris kr 40:—

Svenskt Gudstjänstliv

Årgång 52/53

1977—1978

Bröderna Ekstrands Tryckeri AB, Lund 1980

Sven-Erik Bäck som tonsättare för kyrkan

”När i våra dagar en ultraliberalistisk, så kallad ”kulturradikal” rörelse i Sverige, i missuppfattning av en radikalt sekulariserad kultur, eftersträvar en ”reductio ad absurdum” av allt heligt och detroniserar Guds bilden, under vars höghet mer än 800 år av svensk historia har förgått, så borde denna rörelse göra klart för sig att den därmed också störtar den svenska humanismens människobild, som de stora, kulturskapande idéerna i både den svenska och hela den europeiska historien har kretsats omkring. Men detta skulle naturligtvis vara en process som ännu en gång skulle framhäva det för hela den europeiska kulturen uppställda antropologiska problemet.

Vi vet inte hur lösningen på detta problem skulle se ut. Vi vet bara, att Sveriges kultur, så långt man kan följa den tillbaka, i hela den europeiska kulturens mångfärgade spektrum framställer en egen, stark och ren färg, som man inte kan missta sig på — inom sig bruten och sammansatt av varandra motsägande element, liksom allt som har mänskligt arbete att tacka för sin existens i jordens historia, både inifrån och utifrån starkt hotad liksom all kultur i Europa, men, som så ofta i Sveriges historia, rik på inre möjligheter till räddning, där det utom- och övermänskliga anropas: mänsklighetens och historiens Herre.”

Slutet på det öppningsföredrag vid en svensk vecka som Edzard Schaper höll och som 1956 kom ut på Archerförlaget i Zürich, blev till vägledning för mig när jag tog itu med att skriva något om min vän Sven-Erik Bäckes sånger och motetter. Bäck har skickat till mig

många av sina verk i partitur, på band och på skivor, och flera gånger förklarat för mig i Basel varför han skriver på sitt sätt och inte kan skriva på något annat. Jag anser därför att jag kan säga något om detta avsnitt av hans helhetsverk, som ligger mig om hjärtat.

Bäck har studerat gammal musik vid Schola Cantorum Basiliensis, och vi var väl samstämmda, därför att både hans och mitt intresse var att förstå den tidsenliga musiken liksom sökandet efter det specifika uttrycket och att leda den genom jämförelse med ännu i dag levande, traderade former och stilarter från de mest skilda epoker (jfr slutavsnittet ”Fragment ur ett samtal om kyrkomusik” i Musikaliska Akademiens jubileumsskrift Svenska musikperspektiv (1971) s. 364: Genom att lyssna . . .).

I ”Fragment” intresserade mig särskilt dialogen om de retoriska vändningarna (s. 362). Här har vi verkligen att göra med urvändningar, som uppstått ur det upphöjda, betonade talet, som kan jämföras med en talares åtföljande arm- och handrörelser. Bäck använder med stor generositet sådana vändningar, ofta utan att vara medveten om det, i ”omisskännlig egenart”, för att tala med Schaper. Han kommer därigenom till ett uttryck som ka få förblivande värde.

Låt oss som första exempel ta den ”lilla” psalmen 22, 16 (Passionspsalmer s. 11). Av denna psalmvers blev en gripande, pregnant och enligt min mening tidsenlig sång. Men melodik, tvåstämmighet och form låter sig återföras på exempel från mycket tidig tid, utan att förlora något alls av sin aktualitet.

Mi-fa är tota musica, sade man under medeltiden. Det betyder väl i första hand att

varje halvtonssteg för det enstämmigt skolade örat för med sig sin egen omgivning av vardera två heltoner, som kringspelar *mi-fa*. Men säkert betyder det också att varje oväntat halvtonssteg på ett särskilt sätt drar till sig vår uppmärksamhet. Ur hexakordet, som ligger till grund för den gamla, lineära vokalmusiken: *do re mi-fa sol la* valde Bäck som början kringspelningen av tonen $e=mi$ och väckte på så sätt stämningen av sorg, av bot. (Jfr *Dies irae*, men också *Exaudi* i första satsen av Strawinskys Psalmsymfoni. Även Dowland: "In darkness let me dwell" och början till Bäck's motett: "Natten är framskriden", där halvtonerna skjuts bakom och över varandra, vilket väcker ett intryck av mörker.)

Den andra raden innehåller två kvarter av olika kvalitet. Begynnelse- och sluttonen ger den "klagande" kvarten *la-mi* (jfr Dowlands "Flow my tears", likaså Hasslers madrigal "Mein Gemüt ist mir verwirret", varur passionspsalmen "O Haupt voll Blut und Wunden" uppstod, samt den nästan outhärdliga klagan i slutsatsen av Tjajkovskijs "Pathétique"). Hos Bäck blir klagan avbruten, jag skulle som förklaring vilja säga: av tron avbruten genom att tonen *fa* utelämnas och den "runda" jämviktskvarten *sol-re* sätts in, som har halvtonen i mitten och därför mildrar, utjämnar. Den tredje raden är liksom i de klassiska latinska hymnerna den viktigaste i texten och därför den högsta i melodin, och den har ett nytt *mi-fa*, och därmed ett nytt hexakord: *f g a-b c d*. Och här "talar" endast jämviktskvarten! Och ännu en gång väcks vår uppmärksamhet genom en ny halvton: *g-re* blir *fa*, som för med sig sitt *fiss-mi* och därigenom stärker *e*. Detta verkar nu lugnare, kraftigare än $e=mi$ i början. Sådana mutationer av en ton, ändringen av dess funktion genom insättande av en halvton, där sångaren eller åhöraren inte väntar sig detta, kännetecknar Bäck's musik och visar hur han har förblivit förbunden med *musica ficta* på 14- och 1500-talet.

A. Frostensons dikt är fyrradig med stavelsernas antal: 5-6-5-6, vilket ger summan 22. Eftersom Bäck komponerade enligt stavelserna har hans överstämma tjugotvå toner, men understämman har elva. Men nu är den tjugoundra bokstaven i det grekiska alfabetet X, den första bokstaven i det grekiska namnet på Kristus. Och eftersom X är symbol för korset, blev talet 22 i den kristna kabbala (och förblev det under århundraden!) tecknet för den lidande Kristus. Talet 11 däremot hänför sig helt till människan: det överskrider talet 10, talet för fullkomligheten, och antyder därmed synden. Alltså ger den enkla tvåstämmiga satsen, sedd urtalsymbolikens synpunkt, det enda rätta sammanhanget: den lidande Kristus står över den syndiga människan.

När jag telefonerade till Sven-Erik Bäck i Stockholm för att fråga honom om diktare och kompositör var medvetna om denna räkneform, svarade han att ingendera av dem hade tänkt på några tal, fastän han genom holländaren Kees Vellekoops uppsats om "Sammanhang mellan text och tal i Jacob Obrechts kompositionssätt" (Amsterdam 1966) hade fått veta deras betydelse. "Medverkan av det oväntade" kallar Strawinsky i sin "Musikalisk poetik" en sådan händelse, som lyfter en i och för sig riktig, "skön" form utöver sig själv och låter det utsägliga svinga med.

Man skulle på detta sätt kunna säga något om var och en av sångerna, men här är tydning och betydelse mest uppenbara och även hörbara, tror jag.

I motetten "Se, vi gå upp till Jerusalem" lever de gamla, talande vändningarna likaledes upp på ett tidsenligt, mycket personligt sätt. Basen gör vandrigen upp mot Jerusalem tydligt hörbar genom det uppåstigande *c-d-ess-f-g-ass*, vilket i solmisation skulle heta: *re-mi-fa-sol-la* och *fa* över *la*, halvton över *la*. Denna oväntade halvton medför ett nytt hexakord och den däri innehållna jämviktskvarten *f-b=re-sol*. Men denna kvart har redan ljudit i tenor och sopran. I tenoren (tema

eller kontrapunkt?) re-do-fa-re-fa-sol. Här är alltså åter två kvarter av olika kvalitet spelande mot varandra: do-fa och re-sol. Do-fa är målkvartern, som genom kraft förmedlar genom det ovanför liggande mi-fa. Det rör sig här om f-b. B vänder sig tillbaka till g, som alltså kringspelades som lugnt re. Om vi jämför med slutet på motetten, i sopranen, så finner vi där samma vändning i kräftgång: ur re-do-fa i tenoren i början blir det fa-do-re (b-f-g) i sopranen i slutet. Men g i sopranen är harmoniskt också sol över e=mi i basen och c=do (melodiskt re) i altan. Enligt gammalt bruk (som man ännu kan finna hos Telemann) skulle man här tala om g=re-sol-fa, ty g i tenoren är melodiskt ett fa. Varje fa kan bli do. För Telemann och hans föregångare var tonen g officiellt g=ut-sol-re (ut i stället för do). Det är Bäcks egenart att han låter de tre understämmorna i hexakordet stiga upp ur h, men låter altan växla enharmoniskt: diss blir ess (förr skulle man ha sagt "mutes-ras") och lämnar oss med det skenbara sextackordet mitt på vägen till Jerusalem.

Ytterligare kan påpekas att tenortemat i början visserligen i anslutning till texten endast kringspelar re, men genast fortsätter med b-c=fa-sol (för upprepningen av ordet "se"). Därigenom uppstår den runda jämviktskvartern re-sol med halvton i mitten, som nu förblir förhärskande i hela motetten (jfr basen i takt 3).

En fullständig analys av motetten på detta sätt skulle föra för långt och skulle också vara föga meningsfull, eftersom solmisationen bör höras, inte läsas. Men också här kan man hänvisa till formen, denna gång i antalet takter. Om vi förbinder det första avsnittet takt 12, det förskräckande h=mi (människoson) med takt 13 som en enhet, så som Bäck vill, så har denna sista takt inget egenvärde, är alltså övertalig. I så fall består motetten av tre delar med vardera 12 takter, och varje del har sitt eget, inom sig slutna uttalande: takt 1—12 (+13) förkunnelse om lidandet, takt 14—25

beskrivning av lidandet, 26—37 förutsägelse om uppståndelsen och upprepning av början som uttrycksfullt manande coda.

Hur stor betydelsen av talet tolv är i kosmos, i tidsindelningen och i musiken behöver väl inte framhållas här. Men jämte antagandet att Jesus Kristus blev 33 år, finns också det av H. Hessenbruch så beskrivna: "Att djurkretsen tre gånger (3×12) genomlöper universum i sina tolv lemmar, typer, regioner, krafter eller hur man vill beteckna det, ligger i Guds egen hemlighetsfulla, enastående och unika existens och hans liv på jorden, under de tre åren från dopet i Jordan fram till döden på Golgata!"

Kristus var själv den hotade trettonde mitt bland sina tolv lärjungar. Antyder den extra takten 13 i Bäcks motett, det utdragna ordet "Människoson", detta faktum?

Allt detta (man skulle kunna finna ännu mer i de andra motetterna) kom till stånd utan att komponisten var medveten om det. Jag skulle också vilja inskränka mig till att analysera en sång och en motett och tacksamt ta emot och acceptera de andra som äkta och "sköna", väl vetande att vi inte är ensamma i arbetet utan får bidra med något till skapel-sens fulländning, som begynts och slutförs av "mänsklighetens och historiens Herre" (Scha-per).

Ina Lohr
Övers. Anna Bohlin

Latinuttal och körsång

1.

Det är ingen ordning med latinuttalet, menar många. Det är inte bara det att olika länder praktiserar olika uttal; också inom samma land råder delade meningar om hur man egentligen skall uttala latinet. Frågan gäller kanske inte så mycket enskilda ord som har lånats in från latinet, även om man också i fråga om sådana får höra högst varierande uppfattningar då och då. Verkligt aktuell blir saken när man kommer till sammanhängande latinsk text, och det är något som både körsångare och kanske ännu mer körledare får anledning att begrunda — eller beklaga — då stycken på latin kommer upp på repertoaren. Går det inte att normalisera uttalet efter några enkla tumregler? Jo, naturligtvis kan man göra det. Men om en sådan uniformering är lycklig i alla avseenden är en annan fråga. Behovet av pedagogisk förenkling kan lätt komma att kollidera med andra hänsyn, och hela frågan är i själva verket något kinkigare än vad man i förstone kanske vore benägen att tro.

Förekomsten av flera olika latinuttal beror väsentligen på de uttalsförändringar latinet självt genomgått, både innan det latinska tal-språket övergick i de olika romanska språken och efter det att latinet fortsatt sin tillvaro som kyrkans och den lärda världens språk. Uttalsförändringarna är inte bara bundna till tiden utan också geografiskt betingade, och det är inget konstigt med det. Man är frestad att säga, att nästan varje förekommande latinuttal är korrekt i den snävare meningen att man faktiskt någonstans och någon gång har uttalat latinet just så. Problemet uppstår när man konsekvent vill återge en viss tids uttal,

när man vill uttala latinet på det sätt man gjorde t.ex. i den miljö som den aktuella texten tillkommit i.

2.

Först då några ord om det antika, i första hand det klassiska, latinets ljudskick. För att undvika onödigt krångel kan man säga, att bokstäverna hade samma ljudvärde som i svenskan, men med följande undantag. Bokstaven *c* betecknar alltid ett *k*-ljud. Scipio och Cicero uttalades alltså sina namn Skipiå och Kikerå. Bokstaven *k* förekommer också (med ljudvärdet *k*), men endast i några få ord. Medan vi i svenskan uttalar *g* på två sätt, som i "gå" och "ge" t.ex., känner det antika latinet endast det förra uttalet. Men då måste man bortse från det *g* som följs av ett *n* (och föregås av vokal): ett sådant *g* betecknar liksom i svenska äng-ljud (t.ex. Magnus, ugn).¹ Ibland står *i* för *j*-ljudet, nämligen framför vokal i början av ord (*Iupiter*) och mellan vokaler (*maior*, vårt "major" men egentligen "större", dvs. komparativ till *magnus*). Vidare har *u* ibland samma ljudvärde som *v*, särskilt efter *q* och *ng*, t.ex. i *aqua* och *lingua*, men noga taget var detta *v*-ljud ganska svagt artikulerat.

Vad vokalerna beträffar måste man framhålla, att det *o*-ljud som vi har i "morror"

¹ Detta är vedertagen uppfattning och det är därför förvånande att Harald Andersén i *Kyrksångbok. Kyrklig musik för manskör* (utg. av Finlands svenska mansångarförbund r.f.) s. 105 gör gällande, att *g* framför *n* inte uttalas med äng-ljud.

i latin från alla tider betecknas med bokstaven *u*. Ordet *rus*, som kan betyda "ut på landet", uttalas m.a.o. som vårt "ros". Det latinska tecknet *o* däremot, det motsvarar alltid ett å-ljud, till skillnad från svenskans *o* som har dubbelt ljudvärde: tänk t.ex. på "sova" och "bota". Av diftongerna betecknar *ae* samma ljudkombination som vi har i "Maj". Caesar uttalade alltså sitt namn Kajsar. Detta var ett ord som germanerna införlivade i sitt språk (man kan jämföra det tyska ordet "Kaiser"). En annan diftong är *oe* som uttalas åj: den förekommer i ord som *coepi*, "jag har börjat", och *oboedio*, "jag lyder", vidare i några ord omedelbart efter *f* eller *p*, t.ex. *foedus*, "fördrag", och *poena*, "straff". Det blir alltså samma uttal som i vårt svenska "mojna".²

Bortsett från frågan om stavelselängd, som jag av olika skäl funnit lämpligare att behandla längre fram, är det här de grundregler man har att hålla sig till om man vill tillämpa ett antikt uttal av latinet.³ Från rent språkvetenskaplig synpunkt bör man naturligtvis också använda detta uttal när det gäller antika texter, men bara då; mera därom längre fram.

3.

De uttalsförändringar som drabbade latinet redan under senantikens gäller i första hand *c*, *g* och *t* (i kombinationen *ti*), om vi nu börjar med att granska *konsonanterna*. Före *e*- och *i*-ljud mjukades det av *c* betecknade *k*-ljudet upp så att det blev ett *tje*-ljud. Cicero uttalades inte längre Kikerå utan Tjitjerå. Detta är fortfarande det italienska uttalet,

men i andra delar av Europa fortsatte förändringen av *c* framför "mjuk" vokal. I Frankrike och Tyskland blev det medeltida uttalet av sådant *c* ett *ts*; man sade m.a.o. Tsitserå. Men medan man i Tyskland har bevarat detta sätt att uttala *c* framför mjuk vokal — i lånord från latinet skriver man dessutom vanligen sådant *c* med *z*, t.ex. "Zelle" (*cella*, "cell"), och "Zentrum" (*centrum*) — så gick utvecklingen andra vägar i Frankrike. Där började man på 1200-talet att uttala *c* före *e*, *i* och *y* som *s* — nu hade Cicero blivit Siserå i uttalet. Detta är ju också vårt svenska (liksom engelsmännens) sätt att uttala *c* före mjuk vokal i lånord, "cykel", "cirkel", "centrum", "precis", "recension" osv., och i varje fall en bidragande orsak till att vi har fransmännens uttal, och inte tyskarnas, kan vara att det under 1200-talet gick en ström av svenska studenter till Paris, varifrån de tog med sig uttalet hem. Men det kan också bero på de s.k. fonotaktiska regler som gäller för svenskan: sålunda finns det inga genuint svenska ord ("arvord") som inleds med ljudkombinationen *ts* — lånord som *tsar* känns nog litet motiga i början — och förenklingen av *ts* till *s* kan därför sägas harmoniera med det svenska ljudskicket. I tyskan däremot finns förbindelsen *ts* i nedärvda ord, också i ett ords början, såsom framgår av t.ex. "Zeit" och "zehn".⁴

I samband med *c* måste något sägas också om det efterantika uttalet av *sc*. I Italien övergick *sc* före mjuk vokal till att uttalas som *sje*-ljud: man började att uttala Scipio på

² Andersén (se ovan) uppger felaktigt att *ae* och *oe* redan från omkring 200 f.Kr. uttalas som långt *e* (s. 105).

³ Se vidare t.ex. N. Sjöstrand, *Ny latinsk grammatik*, §§ 1—16, eller E. Tidner, *Latinsk språklära för gymnasiet*, §§ 1—7. För utförligare framställning om latinsk ljudlära se S. Lundström, *Latinets ljud- och formhistoria* (1962, med vidare litteraturanvisningar s. 166 f.).

⁴ Jfr M. Hammarström, "Latinuttalet", *Eranos* 22, 1924, s. 46. — Till frågan om ljudskicket i efterantikt latin se vidare M. Hammarström, *Glossarium till Finlands och Sveriges medeltidsurkunder jämte språklig inledning* (1925), ss. 22—39, J. Svennung, *Från senantik och medeltid* (1963), del 2, s. 5 ff., K. Langosch, *Lateinisches Mittelalter* (1963), s. 53 f., samt D. Norberg, *Manuel pratique de latin médiéval* (1968), ss. 55 f., 70 och 185 f.

ett sätt som motsvarar sje-ljudet i vårt svenska "skinn", efter att tidigare ha påmint om det engelska "skin". Men i andra delar av Europa har ett sådant *sc* uttalsmässigt sammanfallit med *c* (dvs. s-ljud), åtminstone gäller detta Frankrike, England och Sverige.⁵ Vi uttalar ju det inlånade substantivet "scen" på samma sätt som adjektivet "sen", och de flesta av oss säger väl "konvalescent" med s-ljud. Men här råder nog en viss vacklan: heter cykelmärket "Crescent" Kresjent eller Kresent? Och i ett fall som "fascinerande": använder inte flertalet av oss där ett uttal med sje-ljud? I Tyskland behandlas *c* efter *s* på samma sätt som *c* som inte föregås av *s*: ordet "Szene" (vårt "scen") röjer genom stavningen med *z* att uttalet är Stsene, vilket inom parentes inte är så alldeles lätt för utlänningen att lära sig. Eftersom nu *c* och *sc* före mjuk vokal sammanföll i uttalet av latinska ord i så stora delar av Europa, var det inte underligt om det blev både *si* och *så* med rättstavningen. Den som uttalade ordet *scedula* som *sedula* — vårt "sedel" — kan ju på grund av det nyss nämnda sammanfallet mycket lätt ha gjort sig skyldig till felstavningen *cedula*, och eftersom det på tyska heter "Zettel" (och inte "Szettel") bör just felstavningen *cedula* ha betraktats som den riktiga i Tyskland, åtminstone under den tid uttalet Tsettel höll på att etableras. På motsvarande sätt riskerar ljudkombinationerna *se-* och *si-* att i stavningen felaktigt återges som *ce-* (*sce-*) respektive *ci-* (*sci-*), i början av eller inuti ordet. Tänker man rätt på saken, är det inte så konstigt om stavningen av s-ljudet i latinska lånord bereder våra skolbarn viss förtret: så finns t.ex. den till synes otroliga felstavningen "muciker" faktiskt belagd.⁶

⁵ Andersén säger ingenting (s. 106) om uttalet av *sc* före mjuk vokal i Italien; vidare påstås med orätt, att det franska uttalet av *sc* är sje-ljud.

⁶ Se Hammarström, *Latinuttalet*, s. 48.

Också *g* förändrades till uttalet framför mjuk vokal: det blev normalt ett j-ljud, som i vårt svenska "general", men på vissa håll, särskilt i Italien, med ett förslag av *d*: ungefär som i det engelska "gentleman". Också kombinationen *gn* (efter vokal) genomgick uttalsförändring: efter att tidigare ha uttalats som äng-ljud följt av *n* övergick *gn* till att uttalas som *nj*, i första hand i Italien. Ett ord som *agnus*, "lamm", kom alltså att uttalas *anjos*.

När *ti* följdes av vokal, kom det att uttalas *tsi*.⁷ Latinets *gratiae* hade blivit "grazie" på italienska, således med uttalet *tsie* i slutet av ordet, och det uttalet tillämpade man också i de latinska orden. Detta *ti* före vokal tenderade att i uttalet sammanfalla med *ci* före vokal, vilket ledde till allmän villervalla i rättstavningen, i medeltidslatinska handskrifter ofta maskerad genom att man överhuvudtaget gärna skrev bokstäverna *c* och *t* på ungefär samma sätt. I stället för *tsi* blev uttalet ofta bara *si*. Man kan t.ex. tänka på vårt "graciös", som vi visserligen lånat från franskan men som dock ytterst går tillbaka på latinets *gratiosus*. Utvecklingen gick alltså från *ti* över *tsi* till *si*, när det gäller uttalet av *ti* före vokal.

Viktiga förändringar på *vokalernas* område är att vissa diftonger övergick till monofotonger. Så började man uttala *ae* ä, som i vårt "läsa", medan *oe* blev *e*, ungefär som i svenskans "reta". Dessa två ljud tenderade att sammanfalla, och det är ganska naturligt att man så småningom också i skrift använde bokstaven *e*, både för ursprungligt *ae* och *oe*. De gamla stavningarna *foedus* och *poena*, t.ex., ersattes alltså av *fedus* och *pena*; därför skriver (och säger) vi fortfarande "federal", som är avlett av *f(o)edus*, och engelsmännen har exempelvis sitt "penalty", en avledning av *p(o)ena*.

Några ord bör också sägas om *h*, som i an-

⁷ Uttalet *ti* kvarstod dock i kombinationen *sti* och *xti*.

tiken var nästan stumt — det är därför *h* kan förekomma i de mest häpnadsväckande felstavningar. I två ord övergick det svagt artikulerade *h* till att uttalas som *k*, nämligen i *mihi* ("åt mig") och *nihil* ("ingenting"), som under medeltiden vanligtvis skrevs *michi* och *nichil* och uttalades mikki respektive nikkil. Det gamla *nihil*, eller ännu äldre *nihilum*, heter förresten ännu i en dialekt på Sardinien "nikele", med tonvikt på andra stavelsen.

4.

Beträffande de enskilda stavelsernas längd skiljer man visserligen både i antikt och efterantikt latin på långa och korta stavelser, men det finns ändå en grundläggande olikhet. I det antika latinet kan den accentbärande stavelsen mycket väl vara kort; en sådan kort stavelse innehåller en kort vokal som generellt följs av endast en konsonant. Det antika uttalet av ordet *dominus*, "herre", är däminos med accenten på första stavelsen, men det man i detta sammanhang särskilt vill fästa uppmärksamheten på är att inte bara alla vokaler i detta ord är korta utan dessutom alla konsonanter, således också det *m* som följer efter det accentuerade *då*. Men i samband med att den latinska accenttypen förändrades från musikalisk till expiratorisk accent — dvs. tonhöjd ersattes av tonstyrka — kom man i det efterantika latinet att göra betonade stavelser långa och obetonade stavelser korta. En i det antika latinet kort, med högre tonhöjd accentuerad stavelse gjorde man då lång antingen genom att förlänga den korta vokalen eller genom att uttala den följande konsonanten lång. Konsonantförlängning enligt det senare alternativet brukar också mycket ofta komma till uttryck i den medeltida stavningen, där man möter t.ex. *legittimus* i stället för det antika *legittimus* ("laglig"). I ett fall som *dominus* däremot förlängdes vokalen i första stavelsen. Det medeltida uttalet blev m.a.o. däminos med långt, betonat *å*, och det

väcker därför ingen förvåning när man i medeltidslatinsk poesi träffar på rim av typen *domine* — *nomine*. Det är här fråga om böjda former av *dominus* respektive *nomen* ("namn"), men den första stavelsen i det senare ordet hade redan i det antika uttalet långt *å*-ljud. Ett annat ord med ursprungligt kort *-o-* som i efterantikt poesi uppträder som rimord till *nomen* är (i olika böjningsformer) *homo*, "människa". Ett exempel på det hittar man i *Veni, Sancte Spiritus*, 15—17: *Sine tuo nomine / Nihil est in homine, / Nihil est innoxium*.

5.

Sammanfattningsvis kan man säga om det senantika och medeltida latinuttalet, att man framför mjuka vokaler (*e*, *i* och *y*) har mjukat upp *c* (tje-ljud i Italien; *ts* i Frankrike — till 1200-talet — och i Tyskland; *s* i Frankrike fr.o.m. 1200-talet och i Sverige) och *sc* (sje-ljud, men i Frankrike *s* och i Tyskland *sts*), samt *g* (*dj* eller *j*). Diftongerna *ae* och *oe* blir *ä* respektive *e*, eller *i* båda fallen *e*. Eftersom man i skrift vanligen använder *e*, behöver det ju inte bli något problem med uttalet: man uttalar det som *e*. Men om det i en medeltidslatinsk text uppträder *ae* eller *oe*, vilket inte händer så sällan på grund av textutgivares missriktade ambition att för medeltida texter tillämpa antik rättstavning, då är det helt felaktigt att använda uttalet *aj* respektive *åj*. Det ser man redan av att medeltidslatinska skalder gärna låter ord som slutar på *e* rimma på sådana som i antiken slutade på *ae* eller *oe*.⁸

⁸ Ur den välkända *Dies irae* kan verserna 25—27 citeras som exempel: *Recordare, Iesu pie, / Quod sum causa tuae viae; / Ne me perdas illa die*.

6.

Med anledning av den nyss påtalade ambitionen att tillämpa antik rättstavning kan man kanske här erinra om att man under renässansen inte bara gick in för att efterlikna de klassiska romerska författarna i fråga om formlära, syntax och vokabulär: i sin iver att skriva som de gamle ville man också återuppta den antika ortografien, dock med bibehållande av det medeltida uttalet. Det kunde då knappast undvikas att man gjorde ett och annat misstag. Eftersom man exempelvis visste att e-ljudet i ett latinskt ord kunde motsvaras av *ae* eller *oe* i antiken, skrev man dels vissa ord med diftong som i själva verket också i antiken stavades med *e* (t.ex. *caena* eller *coena* i stället för *cena*, "måltid", "middag"), dels fortsatte man att i en del ord använda *e* för ursprunglig diftong (*seculum*, "mansålder", "sekel" för *saeculum* är mycket vanligt), dels slutligen blandade man ihop *ae* och *oe*. Några exempel på det sistnämnda träffar man på i Tyskland: *caelebs*, "ogift", som under medeltiden stavats *celebs* och i Tyskland uttalats tseleps, rekonstruerades av de tyska renässanshumanisterna felaktigt såsom *coelebs*, dvs. med *oe* i stället för *ae*. I enlighet med tyska uttalsregler kom detta att uttalas tsöleps — tänk på uttalet av Goethe. Vårt "celibat" heter mycket riktigt "Zölibat" på tyska. Likaså ordet *caelum*, "himmel": man trodde att den medeltida stavningen *celum* återgick på *coelum*, vilket har lett till att man i Tyskland fortfarande uttalar t.ex. *in coelis* ("i himlen") som in tsölis. Detta in tsölis skulle Cicero knappast ha begripit; han hade skrivit *in caelis* och sagt in kajlis.

7.

Om man eftersträvar att uttala en medeltids-latinsk text på ett sätt som tar någon hänsyn till både tiden och platsen för dess tillkomst,

har man att rätta sig efter de ovan i avsnitten 3—5 angivna stolparna. Vill man fixera ett absolut minimum när det gäller uttalet av medeltida (inklusive alla kyrkliga) latintexter blir det detta: *c* och *g* får inte uttalas med *k*- respektive *g*-ljud framför mjuk vokal, utan de skall ha ett uppmjukat uttal;⁹ *ae* och *oe* skall, om de nu alls uppträder, uttalas monofongiskt (som ett ljud); betonade stavelser uttalas långa. Att uttala medeltida texter på antikt sätt förefaller vara omotiverat och kan, som vi nyss såg beträffande rimmet *e* — *ae* (*oe*), vara alldeles missvisande. Men också i fråga om konsonanter är saken av vikt. Så kan en diktare laborera med assonanser där *s* och *c* (före mjuk vokal) figurerar, och uttalar man ett sådant *c* med *k*-ljud, våldför man sig på ett estetiskt moment i dikten.¹⁰

Frågan om de estetiska hänsynstagandena för oss tillbaka till den inledningsvis framställda frågan hur körledaren i praktiken bör

⁹ Såvitt man kan höra tillämpar den av Gunnar Frankmar ledda förträffliga Husie Ungdomskör det fransk-svenska uttalet av *c* före mjuk vokal som *s* i en rad ord, under det att *c* i ordet *sacerdotes* inkonsekvent nog uttalas som *k* (Polydor 2379136). Det fransk-svenska uttalet tycks f.ö. vara det vanliga i svenska instuderingsar. I "Svensk kyrkomusik" (Cantate 640 224) sjunger Radiokören (under ledning av Eric Ericson) således *accende* som aksende och *scindite* som sindite, och liknande iakttagelser kan man göra beträffande samma dirigents instudering av verk av Bäck, Lidholm och Hambræus i "Behold, I make all things new" (SR-Records, RMLP 1096). Samma uttalsprinciper finner man vidare t.ex. i Folke Brundins instudering av Otto Olssons "Sex latinska hymner" (Adolf Fredriks Kyrkokör, Swedish Society, Discofil, 33130 B). — Beträffande *u* tycks man genomgående tillämpa det kontinentala (och ursprungliga) uttalet med *o*-ljud.

¹⁰ Orphei Drängar (under ledning av Eric Ericson, "Från OD:s konserter", Vol. 1, ARR LP-3) tillämpar på några punkter antikt uttal av efterantika texter: *c* uttalas således också före mjuk vokal som *k*, och man uttalar *ti* (före vokal) inte som *tsi* utan på klassiskt vis som *ti*.

göra med latinuttalet när ett latinspråkigt stycke skall instuderas. Från rent språkvetenskaplig synpunkt ville man gärna göra gällande, att han bör eftersträva ett uttal som tar hänsyn till textens tillkomsttid och tillkomstplats, och om han vill lösa problemet på det sättet kan han följa de tumregler som har formulerats i denna uppsats. Nackdelen med den metoden är dock uppenbar: det kan nog i praktiken bli ganska tidsödande att i varje enskilt fall fastställa uttalet, och mer än en körmedlem kan väl tänkas känna en lätt förvirring när han kastas från det ena uttalet till det andra. En renodlat språkvetenskaplig motivering ter sig också mindre självklar när man begrundar tonsättarens roll i sammanhanget. Tonsättaren kan ju ha en alldeles bestämd — men därför inte nödvändigtvis riktig — uppfattning om hur den text han tonsätter egentligen skall uttalas. I den mån hans föreställningar därvidlag spelar en roll — och kanske medvetet utnyttjas — för den musikaliska utformningen av stycket, bör man i rimlighetens namn anpassa sig efter dessa hans intentioner vid styckets framförande.¹¹ I de fall där tonsättaren har en språkhistoriskt sett oriktig uppfattning om latinuttalet, ter det sig m.a.o. naturligare att förverkliga tonsättarens konstnärliga avsikter än att demonstrera sina egna insikter i korrekt latinuttal. Någon kan väl mena att överväganden av detta slag ändå gör saken krångligare än vad den behöver vara. Men det bör då framhållas, att man åtminstone i ett avseende faktiskt alltid är tvungen att vidarebefordra tonsättarens uttalsfel, och det är då han har misstagit sig i fråga om ett ords accent. Om den musikaliska rytmen är baserad på en felaktigt uppfattad ordaccent, kan den som sjunger inte gärna tillåtas fördärva rytmen bara för att visa

att han kan accentuera latinska ord rätt. Förhållandet är ju alldeles detsamma vid diktrcitation: den som läser Nils Ferlins "Pulex irritans", för att nu ta ett känt exempel, måste böja sig för den ferlinska rytmen och säga "irritans" — trots att ordet rätteligen accentueras "irritans".

8.

Om det alltså kan antas vara förenat med vissa svårigheter att i körsång genomdriva det uttal som författaren till en viss latinsk text har tillämpat, blir det knappast enklare att fastställa hur tonsättarens latinuttal varit i alla detaljer. Och även om det vore möjligt, skulle naturligtvis en konsekvent tillämpning av den principen också skapa en känsla av förvirring inför hela uttalsfrågan, både hos körmedlemmar och publik.

Själva problemet som sådant har man givetvis god kännedom om från latinundervisningen både på universitetsnivå och i gymnasier. På somliga håll eftersträvar man ett språkhistoriskt grundat uttal, dvs. man försöker uttala texten som man föreställer sig att författaren har uttalat den, efter de regler som har framställts ovan. Vid Stockholms universitet däremot har man föredragit en från pedagogisk synpunkt mer tilltalande lösning på problemet: där tillämpar man antikt uttal för antikt latin, och ett modifierat "italienskt" uttal för allt efterantikt latin. Det är uppenbart att man med en sådan förenkling kommer att uttala vissa texter på ett från språkhistorisk synpunkt felaktigt sätt, men den pedagogiska vinsten är ändå betydande. När man väger samman alla olika faktorer, skulle man också för körsångens vidkommande gärna vilja rekommendera något liknande, främst därför att de praktiskt motiverade behoven av någon sorts normalisering där måste väga särskilt tungt. Detta innebär då att man iakttar det antika uttalet när det gäller antika texter, som exempelvis de som förekommer i

¹¹ Uppenbarligen är Andersén inne på dessa tankegångar när han i fråga om kyrkligt latin hävdar (s. 105), att komponistens hemland kan bli avgörande för valet av uttal.

Carl Orffs "Catulli carmina".¹² Gränsen mellan antik och efterantik brukar man från språkhistorisk synpunkt förlägga till omkring 600, men eftersom de uttalsförändringar som det här varit tal om sätter in redan tidigare, ter det sig riktigare att i detta sammanhang placera gränsen omkring 400. För texter från tiden efter omkring 400 (inklusive bibeltexter) använder man då ett uniformerat efterantikt uttal, som mer eller mindre sammanfaller med det man brukar kalla det "italienska".¹³

En schematisk framställning av de två uttals typer som kommer i fråga ser då ut så här (några viktiga, för båda uttalen gemensamma ljud tas också med):

	Antikt uttal	Efterantikt uttal
<i>c, cc</i>	k	tj ¹
<i>sc</i>	sk	sj ²
<i>g</i>	g	dj ³
<i>gn</i>	ngn ⁴	nj
<i>ti</i>	ti	tsi ⁵
<i>o</i>	å	å
<i>u</i>	o	o

¹² Jfr Harald Andersén, op.cit., s. 105: "En text tillhörande den klassiska epoken bör beroende av när den tonsatts uttalas enligt reglerna för klassiskt latin." — När det gäller just Orffs "Catulli carmina" kan man konstatera, att den av tonsättaren själv auktoriserade in-studeringen (Deutsche Grammophon, LPM 18304) tillämpar ett medeltida (tyskt) latin-uttal, ehuru inkonsekvent. F.ö. finns det i detta verk flera exempel på att tonsättaren utgått från felaktig ordaccent; jfr ovan.

¹³ Ett konsekvent iakttagande av den uttals-typen finner man exempelvis i den av Folke Alm ledda Lunds Domkyrkokörs "Körmosaik" (Cluster MRSLP-1089).

- 1 Ungefär som *ch* i engelskans "church", dock endast före mjuk vokal, eljest k-ljud.
- 2 Ungefär som *sk* i svenskans "skinn", dock endast före mjuk vokal, eljest s- och k-ljud.
- 3 Ungefär som *g* i engelskans "gentleman", dock endast före mjuk vokal, eljest g-ljud.
- 4 Dvs. äng-ljud följt av n, som *gn* i t.ex. namnet "Magnus".
- 5 Endst om *ti* följs av vokal, dock ej i kombinationerna *sti* och *xti*.

9.

Det bör betonas att det här är fråga om generella rekommendationer — man följer dem när man inte kan finna tillräckligt starka skäl att frånga dem. Enligt min mening bör man nämligen tillfälligtvis bortse från dessa normaliseringsregler i de fall där man annars riskerar att fördunkla eller förvanska viktiga konstnärliga intentioner av språklig-fonetisk art hos antingen textens författare eller dess tonsättare. Låt oss exempelvis tänka oss en svensk medeltidslatinisk poet som utnyttjar rimmet i *vici — amisi* ("jag har segrat", "jag har förlorat"), dvs. med uttalet *isi* i båda orden i enlighet med medeltida svenskt latinuttal. Om man här följer den ovan givna huvudregeln, blir uttalet *itji* — *isi*, och man förfuskar m.a.o. en estetisk intention i dikten. På liknande sätt bör man allvarligt överväga att frånga huvudreglerna, om man är övertygad om att ett annat uttal står i bättre samklang med *ton-sät-ta-rens* medvetna artistiska ambitioner. Med dessa modifikationer föreställer jag mig att den här lämnade uttalsuniformeringen skall kunna fungera väl i körsångsarbetet; orimligt svåra kan man inte gärna kalla de regler man då har att hålla sig till, och man kan ju hysa den fromma förhoppningen att det inte alltför ofta behöver bli nödvändigt att komplicera saken genom speciella hänsyn till författare och tonsättare av det slag som nyss berörts.

Provinsiellt orgelbyggeri i Ärkestiftet under 1800-talet — förekomst och utbredning

Inledning

År 1819 förelåg den Wallinska psalmboken färdig till allmänt bruk i rikets kyrkor, och 2 år senare kompletterades den med en koralbok, innehållande melodier i 4-stämmiga sättningar till samtliga 500 psalmer. Utgivare och upphovsman till denna koralbok var director musices och sedermera domkyrkoorganisten i Uppsala, Johan Friedrich Haeffner (1759—1833).¹ Kyrkomusikaliskt var detta en remärkabel händelse, då det var första gången en tryckt koralbok med 4-stämmig orgelsats gavs ut i Sverige i någon större upplaga. Den officiella föregångaren, koralpsalmboken av år 1697 hade endast tryckt generalbasacompanjemang. Den utkom i flera upplagor med oförändrat innehåll under hela 1700-talet. Ett undantag utgjorde dock den koralbok med 90 melodier, harmoniserade ”i tidens stil”, som musikteoretikern och orgelvirtuosen, abbé Georg Joseph Vogler, lät ge ut och trycka i Stockholm 1799.² Det arbetet torde dock ha haft föga spridning bland svenska kyrkomusiker.

Man kan ställa sig frågan, om utgivandet av den Haeffnerska koralboken 1821 har bidragit till den ökade efterfrågan på orgelverk till kyrkorna, som omkring ett decennium senare blev märkbar över hela landet. Till denna hypotes återkommer jag avslutningsvis.

Under tiden 1815—1830 byggdes till kyrkorna i samtliga stift minst 111 orglar, och under tiden 1831—1846 fick åtminstone 236 kyrkor i Sverige nya orglar.³ Att det växande

behovet av instrument kunde täckas relativt snabbt sammanhänger med att man från myndigheternas sida redan i slutet av 1700-talet lättat något på de tidigare bestämmelserna att orgelbyggare, för att få utöva yrket, måste ha genomgått godkänd examination inför Musikaliska Akademien, varefter privilegium utfärdades av Kommerskollegium.⁴ Detta förfarande hade införts år 1752 för att förhindra att hantverket utövades av oskickliga och dåligt utbildade personer, men fr.o.m. 1700-talets slut kunde även oexaminerade orgelbyggare av domkapitlen i resp. stift erhålla tillstånd att bygga orglar inom ett visst begränsat område, eller med maximerat antal stämmor. De examinerade orgelbyggarnas leveranstider var ofta långa och instrumenten dessutom dyra. I församlingar med ekonomiskt knappa resurser, tvingades man därför ofta att anlita lokala amatörorgelbyggare, vars leveranstider och priser var betydligt fördelaktigare än de professionella stororgelbyggarnas.

Tiderna var alltså gynnsamma för mer eller mindre hantverksskickliga amatörer, att inom lokalt begränsade områden förse kyrkor och kapell med orgelverk. Trots att instrumenten kunde uppvisa en mycket skiftande kvalitet, kom den stigande efterfrågan på orglar under början av 1800-talet ändå att ge impulser till framväxten av ett både musikaliskt och hantverksmässigt högtstående ”bygdeorgelbyggeri” i ett flertal stift. Framför allt i Växjö, Linköping och Ärkestiftet.

Undersökningens syfte och avgränsning

Syftet med föreliggande undersökning är att

¹ Se art. i Sohlmans Musiklexikon bd II, Sthlm 1952 sp. 833—836.

² Se Sohlman, bd IV, Sthlm 1952 sp. 1528—1532.

³ Förteckning över svenska orgelbyggares arbeten 1800—1900. Manusk. hos förf.

⁴ Se Sohlman bd IV sp. 21 och Norlind, *Orgelns allmänna historia*, Sthlm 19612 s. 161.

visa hur provinsiella särdrag — fr.a. vad det gäller orglarnas klangliga utformning och förekomsten av vissa orgelstämmor — inom ett geografiskt begränsat område (stift), förmedlats från en ursprunglig idégivare och upphovsman vidare till flera generationer amatörorgelbyggare, som alla på olika sätt kommit i kontakt med upphovsmannen, via honom själv, hans medarbetare eller enbart hans instrument.

För att i någon mån begränsa det omfångsrika material, som bygdeorgelbyggeriet i Sverige under 1800-talet utgör, valdes att undersöka förhållandena i ett stift under ovan angivna förutsättningar. Valet föll då på Ärkestiftet (landskapen Uppland, Gästrikland och Hälsingland). Under tiden 1821—1892⁵ byggdes där orglar till 67 kyrkor och kapell (frikyrkorna ej inräknade) av bygdeorgelbyggare, verksamma i stiftet, medan endast 14 kyrkor erhöll instrument från professionella tillverkare. Alla med verkstad utom stiftet.⁶

En stor del av det använda materialet kommer från de orgelinventeringar i Uppland, Gästrikland och Hälsingland, som FD Bertil Wester, Stockholm utförde under åren 1931—36. Materialet förvaras i sin helhet i Riksantikvarieämbetets arkiv. Kompletterande uppgifter om orglar i stiftets norra del har också hämtats ur tryckta uppsatser av samma författare, liksom ur Einar Eiricis Orgelinventarium från 1965 (hela stiftet). Merparten av de biografiska årtalen för resp. orgelbyggare kommer från förf. egna undersökningar, liksom en stor del av notapparatusens uppgifter om orglarnas dispositioner m.m.

⁵ Förteckning över svenska orgelbyggares arbeten 1800—1900. Årtalen har valts efter utgivningen av Haeffners koralbok 1821 och det sista kända arbetet av en bygdeorgelbyggare i Ärkestiftet. Orgeln i Katrinebergs kap. från 1892.

⁶ Orgelbyggarna Per Zacharias Strand, Gustaf Andersson, C. A. Palm och C. G. Cederlund, alla med verkstad i Stockholm, och orgelbyggare E. A. Setterqvist, Hallsberg (senare Örebro).

1. Häradsbokhållaren Pehr Olof Gullbergson och hans medarbetare

1.1 Pehr Olof Gullbergson (1780—1864)

Ganska snart under arbetets gång kunde konstateras att en stor del av de klangliga idéer, som legat till grund för flertalet bygdeorgelbyggares verk i stiftet synes härröra från det orgelbyggeri, som häradsbokhållaren Pehr Olof Gullbergson under 25 års tid bedrev i Lillkyrka i Uppland. Utan att direkt ha verkat som ”läromästare” åt enskilda orgelbyggare, framstår Gullbergson ändå som idégivare och viss traditionsskapare för flera generationer bygdeorgelbyggare i stiftet genom den speciella klangprofil han gav sina orglar, fr.a. med stämmorna Dubbellöjt⁷ och Vox candida.⁸ Dubbellöjten är använd i svenskt orgelbyggeri tidigare,⁹ men utvecklades av Gullbergson. Vox candida är inte känd tidigare varken till namnet eller konstruktionen, och kan mycket väl vara Gullbergsons egen uppfinning.¹⁰

⁷ Se Hennerberg, Orgelns byggnad och vård, Sthlm 1912 s. 115 och Westblad, Kyrkorgeln, 3:e uppl Sthlm 1961 s. 149.

⁸ Eg. ”klar, ren röst”. En trångt mensurerad, öppen flöjtstämma av trä. Utan försänkt labium och med i backen infälld kärnspalt. Tonen är ljus, mild och principalliknande. Se även Westblad s. 145.

⁹ T.ex. av Pehr Schiörlin i Gammalkil (1809) och Rappestad (1815), av P. Z. Strand i Karlskrona Trefaldighetskyrka (1827) och av Gustaf Andersson i Ö. Husby (1826) och Husby-Långhundra (1834).

¹⁰ Någon stämma med detta namn har ej kunnat spåras före 1836 då den uppträder i den av Pehr Gullbergson byggda orgeln i Långtora. I Kungs-Husby-orgeln från 1834 finns samma stämma, men under namnet Fleut d'amour (kärleksflöjt). En stämma med detta namn, men med annorlunda konstruktion, lanserades på 1830-talet av den småländske bygdeorgelbyggaren Sven Nordström i Norra Solberga. Hans träflöjt är dock konisk och har en avsevärt mörkare klangfärg. — Ytterligare material till frågan avser jag redovisa i annat sammanhang.

Vad som drev Pehr Olof Gullbergson att vid drygt 50 års ålder etablera sig som orgelbyggare är inte känt. Under åren 1834—59 hann han emellertid med att, förutom ett flertal större ombyggnader och otaliga reparationer, nybygga 24 instrument. De flesta till kyrkor i Uppland. Till övervägande delen autodidakt, torde han ha inhämtat sina grundläggande kunskaper i orgelbyggnadskonsten på samma sätt som åtskilliga av äldre tiders bygdeorgelbyggare — genom ett noggrant studium av andra mästars arbeten, fr.a. i kyrkorna i den uppländska Trög-bygden, som var Gullbergsons hemtrakt.

Flera av kyrkorna i Trögds härad kunde vid början av 1800-talet uppvisa välgjorda och klangligt intressanta instrument. Bl.a. hade stockholmsmästaren Carl Wählström (f. 1725) år 1765 byggt ett 9-stämmigt verk till kyrkan i Gullbergsons födelseförsamling, Vallby, och 4 år senare ett likartat instrument till den närbelägna Svinnegarns kyrka (vilken orgel alltjämt är bevarad).¹¹ I Veckholms magnifika medeltidskyrka — ”Trögdens domkyrka”, ofta kallad — stod alltjämt den 16-stämmiga orgeln från 1653 kvar.¹² Detta påkostade instrument, vars originella barockfasad alltjämt

pryder kyrkan, hade bekostats av greve Magnus Gabriel de la Gardie och byggts av hovorgelbyggaren Frans Boll (o. 1627—1676) i Stockholm. I Enköpings Vårfrukyrka hade orgelbyggaren Mattias Swahlberg (1730—1800) i Filipstad år 1786 grundligt byggt om ett äldre instrument med rötter i 1600-talet. De förebilder som Pehr Olof Gullbergson kunnat studera, var alltså både många och goda.

Egentligen häradsbokhållare till professionen, hade Gullbergson sedan 1811 varit bosatt i Lillkyrka i Uppland, där han fram till 1834 också verkade som kommunalman och godsägare, först på Hässlinge gård och från 1844 på Mösa gård i samma socken. 1837 erhöll han av Kommerskollegium direktörs namn, heder och värdighet.¹³ I sitt orgelbyggeri synes Gullbergson ha haft åtminstone två medhjälpare: Under åren 1836—43 orgelbyggaren och organisten Jonas Wengström (se 1.2), som var både medarbetare och kompanjon i företaget, samt under några år efter 1843 organisten Pehr Hedström (se 1.3).

Av Gullbergsons arbeten i Ärkestiftet är följande mer eller mindre väl bevarade till vår tid: Kungs-Husby (1834, Gullbergsons första arbete, och sannolikt också hans sista, då han 1859 byggde till en tidigare vakant tungstämma),¹⁴ Långtora (1836), Nysätra (1839, delvis byggd med äldre pipmaterial, konserverad 1973),¹⁵ Huddunge (1839, sedan 1956 ej spelbar),¹⁶ Lillkyrka (1841, bevarad helt i urspr. skick),¹⁷ Gräsö (1842, delvis ombyggd 1956),¹⁸ Härnevi (1843, ombyggd 1957, rest. 1978),¹⁹ Hagby (1843),²⁰ Boglösa (1844, delvis byggd med äldre pipmaterial, konser-

¹¹ Se Erics, Orgelinventarium, Sthlm 1965 s. 184.

¹² Veckholms kyrkas orgel hade enl. Hülphers, Historisk afhandling om musik och instrumenter, Westerås 1773 s. 258 följande disposition, som sannolikt var den ursprungliga:

Manual Quintadena 16'	Pedal	Principal 8'
Principal 8'		Quintadena 8'
Gedackt 8'		Quinta 3'
Octava 4'		Basun 16'
Fleut 4'		Trumpet 8'
Quinta 3'		Trumpet 4'
Octava 2'		
Sesquialtera		
Fagott 4'		
Fogelsång		

Av detta praktfulla barockinstrument återstår till våra dagar den rikt dekorerade fasaden och fågelsångsstämman.

¹³ Se Erics s. 281.

¹⁴ Se Erics s. 105.

¹⁵ Se Erics s. 119.

¹⁶ Se Erics s. 72.

¹⁷ Se Erics s. 115.

¹⁸ Se Erics s. 61.

¹⁹ Se Erics s. 83 Orgeln restaurerades 1978.

²⁰ Se Erics s. 63.

verad 1972),²¹ Östersunda (1844, renoverad och tillbyggd med pedalverk 1962),²² samt Torsvi (1846, delvis byggd med äldre pipmaterial och tillbyggd med pedalverk 1946).²³ Därtill kommer de sedan länge försvunna verken i Lagga (1835), Öregrund (1836), Gryta (1837), Uppsala Hel. Trefaldighet (1839), Stavby (1839), Valbo (1840), Viksta (1842), Vätö (1842), Ununge (1843) och Tegelsmora (1845). Vid flertalet av de större reparationer och ombyggnader som Gullbergson utförde, utbytte han äldre övertonsstämmor mot nya 8-fotsstämmor, fr.a. den förut nämnda träflöjten Vox candida. Så skedde ex.vis i Altua (1840), Hacksta (1840-t.), Härkeberga (1849) och Tensta (1851).

Utom stiftet byggde Gullbergson orglar i Kolbäck (1842, endast fasaden bevarad)²⁴ i Västerås stift samt Kumla (1841) och Flen (1842, endast fasaden bibehållen) i Strängnäs stift.

1.2 Jonas Wengström (1795—1855)

Född i Ovanåkers socken i Hälsingland hade Jonas Wengström under ett antal år lärt orgelbyggeri hos stockholmsmästaren Gustaf Andersson, och fick under hans överinseende som gesällprov bygga den ännu bevarade orgeln i Vittinge kyrka i Uppland.²⁵ Under åren

²¹ Se Erici s. 22. Orgeln konserverades 1972 av förf., varvid uppmätning av orgelns hela pipverk gjordes. Manusk. hos förf. Se även Edholm, Redogörelse för restaurering av orgelverket i Boglösa kyrka, Uppland 1972. Manusk. i 2 ex. i Riksantikvarieämbetets arkiv och hos förf.

²² Se Erici s. 237.

²³ Se Erici s. 192. Av äldre ursprung är Gedack 8', Octava 4' och Fleut 4'. Möjligen från 1600-talets slut.

²⁴ Se Sjögren, Orgelverken i Västerås stift, Malung 1952 s. 104—106.

²⁵ Se Erici s. 213. Orgeln konserverades och återställdes i sitt ursprungliga skick 1967—68 av orgelbyggare Mads Kjersgaard, Uppsala.

1836—1843 var han verksam som medarbetare och kompanjon till Pehr Olof Gullbergson, främst som pipmakare och intonatör. Under denna tid uppfann Wengström ett s.k. ”melodiverk”, en liten extra orgel om 2—3 stämmor, som med en enkel mekanik kunde kopplas till manualverkets diskattangenter och spelas från dessa. I Nysätraorgeln från 1839 finns ett sådant melodiverk alltjämt i behåll och kan spelas. Även i Hagby-orgeln (1843) tycks ett melodiverk ha funnits, av ett bevarat registerandrag att döma, men det är sedan länge borta.

Sedan kompanjonskapet med Gullbergson upphört, bosatte sig Jonas Wengström i sin födelseförsamling, Ovanåker, där han verkade som organist och orgelbyggare fram till sin död 1855. Han byggde några instrument till kyrkor i stiftets norra del, där fasaderna i Ovanåker (1845) och Forssa (1850) ännu vittnar om hans konstnärskap, liksom de ännu bevarade instrumenten i Svabensverk (1847),²⁶ Hamränge (1854, Wengströms största arbete, delvis ombyggt 1949)²⁷ och Högbo kapell

²⁶ Se Erici s. 181.

²⁷ Orgeln hade till 1949 följande ursprungliga disposition:

Manual I	Principal 16'	Manual II	Principal 8'
	Principal 8'		Vox candida 8'
	Portunal 8'		Fugara 8'
	Gedackt 8'		Dubbelflöjt 8'
	Hohlflöjt 8'		Hohlflöjt 4'
	Octava 4'		Fagott 8'
	Flöjt 4'		
	Quinta 3'		
	Octava 2'		
	Trumpet 8'		

Pedal	Violon 16'
	Subbas 16'
	Violoncell 8'
	Octava 4'
	Basun 16'

Uppgiften meddelad i brev till förf. 1967 från orgelfirman Th. Frobenius & Cie, Lyngby, som 1949 om- och tillbyggde instrumentet. Se även Carlsson, Sveriges kyrkorglar, Lund 1973 s. 34.

(1855, numera nedtaget och magasinerat). Wengström var också fram till sin död flitigt anlitad som reparatör både i Ärkestiftet och Västerås stift.

Utom stiftet byggde han orglar i Svartnäs (1848, där ett "melodiverk" alltjämt kan spelas)²⁸ och Hosjö (1855, fasaden bevarad)²⁹ i Västerås stift samt Åker (1855, bevarad fasad) i Strängnäs stift. På 1850-talet samarbetade Wengström delvis med stockholmsorgelbyggaren Carl-Gustaf Cederlund (1805—1884), vilken kom att bygga några orglar i stiftets upplandsdel: Boo (1853), Malsta (1855), Husby-Lyhundra (1855) och Färentuna (1856), varav dock endast fasaderna har bevarats till vår tid.

1.3 Pehr Hedström (1817—1876)

Född i Hedesunda i Gästrikland. Efter musikstudier i Stockholm avlade han organistexamen där 1843. Blev samma år organist i Lagga och 1854 organist och klockare i Norrala.³⁰ Under åren 1843—46 synes Hedström ha biträtt Pehr Olof Gullbergson vid orgelbyggena i Boglösa, Österunda, Tegelsmora och Torsvi. Hedström byggde på egen hand det ännu bevarade verket i Vassunda (1851, rest. 1965),³¹ uppsatte och tillbyggde en äldre orgel i Trönö gamla kyrka (1853, ren. 1939)³²

²⁸ Se Erics s. 182, Sjögren s. 252 f. och Wester, *Kyrkorglar i Sverige, Dalarne, Falu domsagas norra tingslag, landskyrkornas orglar, Sthlm 1952 s. 21—28.*

²⁹ Se Sjögren s. 265 f.

³⁰ Se Erics s. 281.

³¹ Se Erics s. 210. 1965 restaurerades orgeln av Åkerman & Lund, Knivsta och återställdes då i ursprungligt skick.

³² Se Wester, *Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell, i Hälsingerunor 1954 s. 69—70.* Det av Hedström tillbyggda pedalverket utgöres av stämmorna Gedackt 8' och Flöjt 4'.

samt en orgel till Norrbo (1862, fasaden och delar av pipverket bevarade).³³

1.4 Johan Adolf Lundell (1803—?)

Född i Enköping där fadern var organist. Studerade musik och teologi i Uppsala och prästvigdes för Ärkestiftet 1826. Blev 1832 skolmästare i Veckholm och 1837 komminister i Sigtuna. Gift med en dotter till Pehr Olof Gullbergson, hos vilken han sannolikt lärde orgelbyggeri. Anlitades på 1850- och 60-talet ofta för tillsyn och reparationer av svärfaderns orglar. Utförde även vissa ombyggnader, så t.ex. i Enköpings-Näs (1854)³⁴ och Teda (1850-t.)³⁵ där han i båda fallen satte in Vox candida i st. f. äldre övertonsstämmor.

2. Övriga orgelbyggare i Uppland som indirekt påverkats av Gullbergson

2.1 Daniel Wallenström (1815—1885)

År 1839 byggde Gullbergson en ny, stor orgel till Heliga Trefaldighets kyrka i Uppsala. Två år senare kom den då 26-åriga Daniel Wallenström som organistelev till stiftsstadens. Från hans tidigare år är endast känt att han, efter att från början ha tjänat som dräng vid olika gårdar i sin hemsocken Vallentuna, i

³³ Disposition enl. kontrakt 1860:

Manual C—f''' Borduna 16' Baspedal 18 Toner
(C—f)
Principal 8'
Dubbelflöjt 8'
Fugara 8'
Panflöjt 4'
Flöjt 4'
Quinta 3'
Octava 2'
Trumpet 8'

Avskrift av kontraktet i Bertil Westers arkiv i Riksantikvarieämbetet.

³⁴ Se Erics s. 44.

³⁵ Se Erics s. 190.

20-årsåldern fick möjlighet att studera musik.³⁶ 1842 erhöll han organist och klockarebefattningen i upplandssocknen Ununge. Sannolikt bör Wallenström under sin studietid i Uppsala ha sett och spelat på Trefaldighetskyrkans orgel, och kanske hade hans stora intresse för orgelbyggeri väckts redan då. I varje fall bör han ha haft goda möjligheter att inhämta kunskaper i ämnet, då Gullbergson 1843 byggde en orgel till kyrkan i Ununge, där Wallenström då var organist (se 1.1).

När Daniel Wallenström 1848 erhöll tjänsten som organist i Trefaldighetskyrkan i Uppsala, skulle han under mer än 20 år komma att föra de uppländska orgelbyggartraditionerna vidare genom sin verksamhet i stiftet. Han saknade formell kompetens för att få utöva yrket, men trots att han ej hade genomgått orgelbyggarexamen, erhöll han domkapitlets tillstånd att bygga mindre instrument inom stiftet. Detta hindrade dock ej Wallenström att också utföra nybyggen och reparationer i både Linköpings och Västerås stift.

I Ärkestiftet byggde han sammanlagt 9 instrument, varav 3 ännu finns i behåll: Vada (1832, nu i Stockholms stift, tillbyggd och renoverad 1955),³⁷ Uppsala Hospital (1856, nu Ulleråkers sjukhus, tillbyggd 1958)³⁸ och Börje (1856, konserverad 1958).³⁹ Av hans övriga arbeten finns idag ej stort mer än fasaderna kvar: Bro (1857), Vallentuna (1858), Morkarla (1862), Dannemora (1863), Ingarö (1866, nu i Stockholms stift) och Sparrsätra (1871).⁴⁰

³⁶ Se Erici s. 291.

³⁷ Se Erici s. 206.

³⁸ Se Carlsson s. 14. Orgeln hade ursprungligen 3 stämmor med dispositionen:

Manual	Dubbelflöjt 8'	Bihangspedal
	Vox candida 8'	
	Principal 4'	

³⁹ Se Erici s. 32.

⁴⁰ I nuvarande orgel av E. A. Setterqvist & Son, Örebro 1914 har den ursprungliga Dubbelflöjt 8' bibehållits.

Dessutom byggde Wallenström en ännu bevarad orgel i Sätra brunns kyrka ⁴¹ (1863, konserverad 1967) i Västerås stift och en endast delvis bevarad orgel i Varv (1862)⁴² i Linköpings stift. Liksom Gullbergson byggde Wallenström såväl Dubbelflöjt som Vox candida i de flesta av sina orglar. Båda stämmorna utfördes helt i trä. Den sistnämnda insattes också vid flera reparationer av äldre verk i st.f. någon övertonsstämma. Så t.ex. i Junkil (1953),⁴³ Järlåsa (1855)⁴⁴ och Skokloster (1871).⁴⁵

2.2 Carl Erik Granlund (1808—1856)

Snickare och amatörorgelbyggare, verksam i Enköping under 1840- och 50-talen. Lärde möjligen orgelbyggeri i samband med Gullbergsons många orgelbyggen under 1830- och 40-talen till kyrkor i Enköpingstrakten. Granlund byggde några mindre verk till kyrkorna i Dalby (1847, intet bevarat), Västeråker (1853, ett par stämmor är ännu bibehållna)⁴⁶ samt Vänge (1856, endast fasaden återstår). Vid reparation av 1700-talsorgeln i Hökhuvud

⁴¹ Se Erici s. 188, Sjögren s. 317 och Unnerbäck, Restaurerade orglar 1967. Särtryck ur Kyrkomusikernas Tidning/Kyrkosångsförbundet nr 5 A/B 1968.

⁴² Se Carlsson s. 46.

⁴³ Se Erici s. 88.

⁴⁴ Se Erici s. 89.

⁴⁵ Se Erici s. 161.

⁴⁶ Urspr. disposition enl. kontrakt:

Manual	Gedackt 8'	Bihangspedal
	Fugara 8'	
	Principal 4'	
	Spetsflöjt 4'	
	Panflöjt 4'	
	Quinta 3'	
	Octava 2'	

Avskr. av kontrakt i Ericis manuskriptsaml. i Riksantikvarieämbetets arkiv.

(1857)⁴⁷ insatte Granlund bl.a. en Vox candida (kallad Flauto amabile) av Gullbergsons vanliga typ, vilket visar att han tycks ha känt till dennes orglar.

2.3 Johan Edberg (1810—1888)

Bonde, kyrkvård och amatörorgelbyggare i Björklinge, norr om Uppsala. Anlitades för ombyggnader och reparationer i mellersta Uppland under 1850—70-talen, men byggde också några mindre orglar på egen hand: Åland (1853),⁴⁸ Giresta (1856), Skuttunge (1870) och Husby-Årlinghundra (1880). Av dessa återstår idag förutom ett par fasader föga. Endast Edbergs sista arbete, det ombyggda 1600-talsverket i Åkerby (1884)⁴⁹ är bevarat. Även Edberg synes ha känt till träflöjten Vox candida, eftersom han byggde den i åtminstone en orgel — Åland (1853).

2.4 Johan Peter Forsell (1810—1881)

Snickare och vaktmästare vid det s.k. Invalidhuset i Uppsala. Rekommenderades som amatörorgelbyggare av domkyrkoorganisten J. C. F. Haeffner.⁵⁰ Forsell var sannolikt helt självlärd, men då han verkade i samma stad och ungefär samtidigt med Daniel Wallenström, kan det knappast uteslutas att han tagit intryck av dennes verksamhet. Hans enda kända instrument är den alltjämt bevarade orgeln i Uppsala-Näs (1851).⁵¹ Instrumentet har endast träpipor och uppvisar en förvånande hög kvalitet för att vara ett rent amatörarbete.

⁴⁷ Se Erici s. 85.

⁴⁸ Se Carlsson s. 29.

⁴⁹ Se Carlsson s. 29 och Nisbeth, Åkerby kyrka i Upplands kyrkor IV, Uppsala 1953 s. 288.

⁵⁰ Se Erici s. 280 och Holmbäck, Orglar och orgelbyggare. Särtryck ur Årkestiftet i ord och bild, Sthlm 1954 s. 15 f.

⁵¹ Se Erici s. 202 och Unnerbäck, Restaurerade orglar 1967.

2.4 Mattias Wesslin

Organist i Lövsta. Orgelreparatör. Insatte vid en renovering 1858 en Vox candida i st.f. en tidigare övertonsstämma i 1700-talsorgeln i Film. Från 1908 i Nordiska muséets ägo och 1962 konserverad och uppsatt i Seglora kyrka på Skansen, Stockholm. Stämman från 1858, som är av samma typ som återfinns hos såväl Gullbergson, Wengström och Wallenström, bibehölls vid konserveringen 1962 p.g.a. sin goda klang.⁵²

2.5 Anonyma orgelbyggare

På 1840-talet insattes en Vox candida i orgeln i Forsmarks kyrka, byggd 1800 av instrument- och spelurmakaren Per Strand i Stockholm. Arbetet har utförts av okänd orgelbyggare och kan ej verifieras i bruksräkenskaperna. Stämman är av Gullbergsons vanliga typ och kan mycket väl vara tillverkad av denne.⁵³

Likaså insattes år 1871 en Vox candida i den delvis från 1500-talet härstammande orgeln i Fröslunda kyrka. Orgelbyggarens namn har ej påträffats i kyrkoarkivalierna, men konstruktion och intonation är den från Gullbergson ärvda, varför arbetet skulle kunna vara utfört av Daniel Wallenström, som s.å. insatte en likartad stämma i orgeln i Skokloster (se 2.1).

3. Bygdeorgelbyggarna i stiftets norra del

Även i Hälsingland uppträder under 1800-talets mitt och senare del ett inhemskt orgelbyggeri, som åtminstone till viss del, synes ha emottagit impulser från Pehr Olof Gullbergsons kompanjon och medarbetare Jonas Wengström (se 1.2) och medhjälparen Pehr Hedström (se 1.3). Fr.a. tycks denna verk-

⁵² Se Erici s. 260 och Unnerbäck, Den nya orgeln i Seglora kyrka på Skansen i Fataburen 1963 s. 139—141.

⁵³ Se Erici s. 51. Uppmätning av förf. 1971.

samhet ha varit koncentrerad till trakterna kring Alfta och Bollnäs med orgelbyggaren Lars Niclas Nordqvist som främste representant. Också här byggdes orglar med de Gullbergsonska stämmorna Dubbelflöjt och Vox candida, om än i mindre utsträckning än vad som varit fallet i Uppland. Det är också i sydvästra Hälsingland vi möter den sista länken i traditionskedjan från Pehr Olof Gullbergsons orgelverkstad i Lillkyrka, i den så sent som 1892 byggda orgeln i Katrinebergs kapell (inom Bollnäs församling).

3.1 Lars Niclas Nordqvist (1808—1877)

Oexaminerad orgelbyggare, verksam i Alfta, Hälsingland. Han hade lärt yrket hos sin fader, den examinerade orgelbyggaren Eric Nordqvist (1769—1833) och byggde trots avsaknad av auktorisation, orglar till 16 kyrkor i såväl Ärkestiftet som Härnösands stift.⁵⁴ Av hans produktion inom Ärkestiftet finns idag endast bevarat förstlingsverket, den 14-stämmiga orgeln i Jättendal (1839, bevarad i relativt ursprungligt skick)⁵⁵ samt det delvis ombyggda verket i Segersta (1841).⁵⁶

Hans övriga arbeten i stiftet utgjordes av: Färila (1843), Skog (1843), Gnarp (1845), Idenor (1846, ombyggnad av ett äldre verk),⁵⁷ Mo (1846), Oslättfors (1856, en del pipmaterial bevarat).⁵⁸ I Härnösands stift byggde Nordqvist dessutom orglar i: Östersund (1849), Ytterhogdal (1849), Alsen (1850), Hede (1856), Sveg (1863), Mörsil (1865) och Kall (1867). I de flesta fall har inget utom fasaderna bevarats till vår tid.

⁵⁴ Se Erici s. 284 och Holmbäck s. 15.

⁵⁵ Se Erici s. 90.

⁵⁶ Se Erici s. 157.

⁵⁷ Se Wester, Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell, i Hälsingerunor 1954, Bollnäs 1954 s. 67—69.

⁵⁸ Se Wester, Gamla kyrkorglar i Gästrikland. I Från Gästrikland, Gävle 1954 s. 64 och Carlsson s. 33.

Nordqvist assisterade dessutom Jonas Wengström (se 1.2) vid hans orgelbygge i Högbo 1855. Möjligen satte han också upp orgeln i Annefors kapell (1858) som inköpts från Hospitalskyrkan i Gävle och ursprungligen byggts av instrument- och spelurmakaren Per Strand i Stockholm.⁵⁹ En Vox candida av sedvanlig konstruktion finns i denna, alltjämt bevarade orgel. En dylik stämman insattes också av Nordqvist i den ombyggda orgeln i Idenor (se ovan).

3.2 Daniel Björkstrand (1825—1917)

Ursprungligen anställd hos Lars Niclas Nordqvist i Alfta, utövade han under 1850- och 60-talen självständigt orgelbyggeri, fastän i mindre skala. Han var länge bosatt i Ilsbo och byggde orglar till Rogsta (1858, alltjämt bevarad och restaurerad 1966),⁶⁰ Ilsbo (1859) och Hög (1860). De båda sistnämnda sedan

⁵⁹ Orgeln utgör delvis innerverket till Gävle Hospitalskyrkas orgel. Byggd före 1800 av instrument- och spelurmakaren Per Strand i Stockholm. Den inköptes 1858 av brukspatron C. Rettig och sattes upp i Annefors kapell. Vissa förändringar vidtogs vid uppsättningen, som möjligen utfördes av orgelbyggaren Lars Niclas Nordqvist i Alfta. Orgeln innehåller följande stämmor:

Manualen	Harmoniumst. 16'	Pedalen	bihängd
	Vox candida	8'	
	Gedackt	8'	
	Principal	4'	
	Fugara	4'	Bas
	Eufon	8'	

I senare tid har en harmoniumklaviatur med tillhörande registerandrag med helt andra registernamn satts in. Renoveringar har skett 1869 av okänd orgelbyggare, 1934 av John Vesterlund, Lövsta bruk och 1965 av J. Blomgren, Bollnäs. Orgeln undersöktes 1953 av Bertil Wester. Manuskr. i Bertil Westers arkiv hos Riksantikvarieämbetet.

⁶⁰ Se Erici s. 152 och Unnerbäck, Restaurerade orglar 1966.

länge försvunna. Björkstrand anlätades också i stor utsträckning för reparationer.

3.3 J. Hedberg

Klockare i Alfta. Torde under 1850-talet ha kommit i kontakt med Lars Niclas Nordsvists orgelbyggerverksamhet där. Bygde 1863 en orgel till kyrkan i Voxna, enl. kontraktet innehållande såväl Dubbelflöjt som Vox candida.⁶¹

3.4 Nils Jansson (1816—?)

Torpare i Hå, Bollnäs socken. Bygde omkr. 1850 en liten orgel till Katrinebergs kapell (vilken dock 1892 ersattes med ett nytt instrument),⁶² samt den ännu bevarade, men ombyggda orgeln i Hällbo kapell (1856),⁶³ vars förste organist Jansson också blev. Sannolikt var han som orgelbyggare helt självlärd.

3.5 Jonas Holmstedt (1809—1883)

Torpare i Onsäng, Ljusdals socken. Bygde 1854 ett mindre orgelverk till kyrkan i grannförsamlingen Ramsjö och önskade därmed kvalificera sig till klockarbefattningen därstädes.⁶⁴ Orgeln synes dock aldrig ha blivit helt fullbordad.

3.6. A. Östlund (1814—?)

Organist i Ramsjö. Uppsatte på 1870-talet Rogsta kyrkas gamla orgel och byggde till den med 7 nya stämmor.⁶⁵ Detta instrument synes ha ersatt Jonas Holmstedts orgel från 1854 (se 3.5), men blev redan 1888 utbytt

mot ett helt nytt, tillverkat av orgelbyggaren och hälsingesonen Carl Elfström i Ljungby.⁶⁶ Några stämmor från Rogsta-orgeln infogades dock i den nya.⁶⁷

3.7 Anders Forsell (1833—?)

Snickare i Forssa, Harmångers socken. Som orgelbyggare sannolikt helt självlärd. Bygde 1864 en liten orgel till hemförsamlingens kyrka. Orgeln, som var av enkel beskaffenhet fick dock goda vitsord av orgelbyggaren Daniel Björkstrand, som avsynade densamma.⁶⁸ Forsell utvandrade 1868 till Amerika.

3.8 Robert Isaksson (1842—1900)

Organist och amatörgelbyggare i Bjuråker. Bygde redan 1862 en mindre orgel till Fittja kyrka i Uppland, och satte upp en äldre, från Malmö inköpt orgel i Hamra (1872). Anlätad i Hälsingland för reparationer. Bygde även om orgeln i Bjuråker (1892—97, urspr. byggd för Ljusdals kyrka av Johan Niclas Cahman, Stockholm 1733).

3.9 Lars Östlin (1818—1906)

Snickare och amatörgelbyggare i Ockelbo. Varifrån han fått sina orgelbyggarkunskaper är ej känt, men sannolikt hade Östlin, liksom många andra bygdeorgelbyggare hämtat sina kunskaper från mera framstående orgelbyggares arbeten ute i kyrkorna. Kanske de orgelbyggare som var verksamma på 1860- och

⁶⁶ Orgelbyggare, Ljungby (1830—1917). Lärde 1849—52 orgelbyggeri hos Jonas Wengström i Ovanåker.

⁶⁷ Från den tidigare orgeln bibehölls delar av Principal 8', hela Gedackt 8' och hela Oktava 4'. Enl. undersökn. och uppmätning av B. Wester 1936. Manuskr. i B. Westers arkiv i Riksantikvarieämbetets arkiv.

⁶⁸ Syneprotokoll 1864 i Harmångers kyrkoarkiv. Landsarkivet, Härnösand.

⁶¹ Se Wester, Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell s. 73.

⁶² Se Wester ibm s. 70.

⁶³ Se Wester ibm s. 69, 70. Även Carlsson s. 37.

⁶⁴ Enl. sockenstämmoprotokoll i Ramsjö kyrkoarkiv, Landsarkivet, Härnösand.

⁶⁵ Se Wester, Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell s. 79—80.

70-talen i Gästrikland och Hälsingland, ex.vis Pehr Hedström i Norrala och Daniel Björkstrand i Ilsbo.

3 instrument av Östlin är kända: Lingbo (1861, sedan länge borta), en hemorgel (okänt år, nu i Kratte kapell)⁶⁹ och Katrineberg (1892, bevarad i ursprungligt skick)⁷⁰. Den sista kända orgeln i Ärkestiftet som försågs med träflöjten Vox candida.

Sammanfattning

Den ökade efterfrågan på orglar till kyrkor och kapell i Ärkestiftet alltifrån början av 1830-talet, tycks tillsammans med de auktoriserade stororgelbyggarnas höga priser och relativt långa leveranstider, ha varit den främsta orsaken till att ett provinsialt "bygdeorgelbyggeri" växte fram inom stiftet. Som inledningsvis antyddes, kan denna ökade efterfrågan kommit som en följd av den Haeffnerska koralbokens spridning i stiftet, alltifrån utgivandet 1821. Sambandet häremellan är dock t.v. en öppen fråga, som jag räknar med att återkomma till i en kommande avhandling.

Blomstringstiden för detta provinsiala orgelbyggande ligger mellan de ungefärliga årtalen 1835—1875, men den definitiva slutpunkten nås först 1892 med orgeln i Katrinebergs kapell i södra Hälsingland. Gemensamt för alla de här redovisade bygdeorgelbyggarna, är att samtliga saknade formell kompetens

⁶⁹ Ursprunglig disposition okänd. Sedan 1930-talet tillhörig Gävle museum och från 1951 deponerad i Kratte kapell. S.å. iståndsatt av Bröderna Moberg, Sandviken. Nuvarande och sannolikt urspr. disposition:

Manualen	Gedackt 8'	Bas	Pedalen	bihängd
	Fugara 8'	Disk		
	Spetsflöjt 8'	Disk		
	Täckflöjt 4'			

⁷⁰ Se Wester ibm s. 72. Undersökning och inventering av orgelverket 1936 av B. Wester. Manusk. i B. Westers arkiv.

i yrket, i form av orgelbyggarexamen eller Kommerskollegii privilegium. I några fall hade dock Musikaliska akademien och domkapitlet i Uppsala Ärkestift visat en viss erkänsla för detta slags konstnärskap, genom att förläna en direktörstitel (Gullbergson) eller ge tillstånd att bygga mindre orglar inom stiftet (Wallenström). Bland dessa bygdeorgelbyggare fanns såväl fackutbildade yrkesmän (Wengström, Nordqvist, Björkstrand) som rena autodidakter (Gullbergson, Edberg, Östlin m.fl.), flera dock skickliga orgelbyggare, såväl vad det gäller det tekniska, som det klangliga utförandet av instrumenten.

Av de i undersökningen upptagna 18 orgelbyggarna, synes samtliga, utom 6,⁷¹ i olika hög grad ha påverkats av Pehr Olof Gullbergsons klangliga idéer, främst hans originella, och klangligt mycket goda, trästämmor Dubbelflöjt och Vox candida. Det är fr.a. den sistnämnda stämman som tagits upp i praktiskt taget oförändrad form av de flesta orgelbyggarna i stiftet. En tradition som kan följas ända till 1892 (se bilagans diagram).

Med orgeln i Kungs-Husby 1834 inledde Pehr Olof Gullbergson sin verksamhet som orgelbyggare, och genom sin omfattande produktion (24 nybyggda instrument på 12 år — det sista nybygget skedde i Torsvi 1846), intar han platsen som den ledande av 1800-talets bygdeorgelbyggare i Ärkestiftet, både kvantitativt och kvalitativt (11 av hans instrument är ännu i bruk). Härigenom synes han också ha kommit att spela rollen av lärare och inspirator för Ärkestiftets bygdeorgelbyggare också i nästa generation. Den milt klingande Vox candida sattes inte bara in i nybyggda orglar,

⁷¹ Följande orgelbyggare har ej närmare kunnat sättas i samband med de Gullbergsonska traditionerna, då de ej synes ha byggt varken Dubbelflöjt eller Vox candida: J. P. Forsell, D. Björkstrand, N. Jansson, A. Östlund, A. Forsell och I. Isaksson. För J. Holmstedt saknas belägg helt.

utan kom också att vid renoveringar ofta ersätta äldre övertonsstämmor, som under 1800-talet hade börjat anses omoderna.⁷²

Av dessa orgelbyggares sammanlagda nyproduktion om 70 instrument, har 23 bevarats till vår tid relativt intakta. Dessutom har i ett stort antal fall enstaka stämmor återvänts i nybyggda instrument, vilket vittnar om de provinsiella orgelbyggarnas kunnande och hantverksskicklighet, men kanske fr.a. om instrumentens goda musikaliska egenskaper. Trots att både tekniskt och musikaliskt kunnande skiftat hos dessa amatörorgelbyggare, har deras produkter under hela den undersökta epoken stått sig väl i konkurrensen från

de professionella orgelbyggarna: Före 1850 Per Zacharias Strand och Gustaf Andersson i Stockholm⁷³ och efter seklets mitt Frans Andersson och P. L. Akerman i Stockholm⁷⁴ samt E. A. Setterqvist i Örebro.⁷⁵ Ändå har många goda verk i Ärkestiftet fått vika för större och modernare instrument. Fr.a. under 1900-talets fyra första decennier, då förståelsen för de gamla orglarnas kulturhistoriska och musikaliska värde ofta saknades bland sakkunniga organister och orgelbyggare. Men i de instrument som ännu finns kvar, lever alltså arvet från häradsbokhållaren i Lillkyrka, Pehr Olof Gullbergson och hans efterföljare i orgelbygarhantverket under 2 generationer.

⁷² Se Sjögren s. 41 f. Blandstämmorna Scharf och Mixtur liksom övertonsstämman Kvinta, utbyttes fr.o.m. början av 1800-talet allt oftare mot milda, stråk-artade 8'-stämmor för att er-hålla en för accompanjemang lämpligare orgel-klang.

⁷³ Se Erics s. 288 och 277 samt Norlind s. 115 f. och 119.

⁷⁴ Se Norlind s. 119 f. och 124 f.

⁷⁵ Se Erics s. 287 och Norlind s. 134 f.

Bilaga

Frekvensen av stämmorna Dubbelflöjt och Vox candida i de orglar i Ärkestiftet, som 1834—1892 byggts av i stiftet verksamma orgelbyggare

Nybyggda eller äldre, ombyggda instrument, vars stämdisposition vid nybyggnads- eller ombyggnadstillfället är känd.

Årtal inom parentes = byggnadsåret. R = restaurering eller ombyggnad av äldre orgel, varvid nya stämmor tillförts. D = Dubbelflöjt. VC = Vox candida.

Orgelbyggare

P. Gullbergson, Lillkyrka

Kyrka

Kungs-Husby (1834)

D VC¹

Långtora (1836)

D VC

Lillkyrka (1840)

D

Altuna (1840 R)

D VC

Boglösa (1844)

D

Torsvi (1846)

VC

Härkeberga (1849 R)

VC

Hacksta (1840-t. R)

VC

Tensta (nu Musicum,

VC

Uppsala 1851 R)

Björklinge (1851 R)

VC

P. Gullbergson & J. Wengström

Nysätra (1839)

D VC

i kompanjonskap

Gräsö (1842)

D VC

Hagby (1843)

D VC

J. Wengström, Ovanåker

Vittinge (1833)²

D

Svabensverk (1847)

VC

Alfta (1850 R)

D VC

Hamrånge (1854)

D VC

Högbo (1855)

VC

P. Hedström, Norrala

Vassunda (1851)

D

Trönö (1853 R)

Norrbo (1862)

D. Wallenström

Vada (1852)

VC

Jumkil (1853 R)

VC¹

Järlåsa (1855 R)

VC

Börje (1856)

D VC

Uppsala Hospital (nu Uller-

åkers sjukh. 1856)

D VC

Sparrsätra (1871)

D VC

Skokloster (1871 R)

VC

J. P. Forsell, Uppsala	Uppsala-Näs (1853)		
C. E. Granlund, Enköping	Västeråker (1853)		
	Hökhuvud (1857 R)		VC ¹
J. A. Lundell, Sigtuna	Enköpings-Näs (1856 R)		VC
	Teda (1850-t. R)		VC ¹
J. Edberg, Björklinge	Åland (1853)		VC
	Skuttunge (1870)		
	Åkerby (1884)		
M. Wesslin, Lövsta	Film (nu Seglora, Skansen 1858 R)		VC
L. N. Nordqvist, Alfta	Jättendal (1839)		
	Segersta (1841)		
	Idenor (1845 R)		VC
	Arbrå (1852 R)		VC
	Oslättfors (1856)		
	Annefors (1858 R) ?		VC
D. Björkstrand, Ilsbo	Rogsta (1858)		
N. Jansson, Hå	Hällbo (1853)		
J. Hedberg, Alfta	Voxna (1863)	D	VC
A. Forsell, Harmånger	Harmånger (1864)		
R. Isaksson, Bjuråker	Hamra (1872 R)		
	Bjuråker (1892 R)		
L. Östlin, Ockelbo	Hemorgel (nu Kratte okänt år)		
	Katrineberg (1892)		VC
Summa 16	51	16	33
Anonyma	Forsmark (1840-t. R) ²		VC
	Fröslunda (1871 R) ³		VC
Summa	53	16	35
<i>Utom stiftet</i>			
P. Gullbergson, Lillkyrka	Kolbäck (1840)		VC
J. Wengström, Ovanåker	Flen (1842)	D	VC
L. N. Nordqvist, Alfta	Hosjö (1855)		VC
	Svartnäs (1848) ⁴		VC
D. Wallenström, Uppsala	Sätra brunn (1863)		VC
	Varv (Ög 1862)	D	VC
Summa	59	18	41

¹ Under namnet Fleut d'amour eller Flauto amabile.

² Möjligen P. Gullbergson.

³ Möjligen D. Wallenström.

⁴ Orgeln byggd av J. Wengström, men stämman Vox candida skänkt av L. N. Nordqvist, Alfta.

Källförteckning

Otryckta källor

I Riksantikvarieämbetets arkiv och Antikvarisk Topografiska Arkivet, Stockholm:

Bertil Westers arkiv: Orgelstudier och orgel-inventeringar 1931—36. Vol. 59, 61 och 62 Gästrikland och Hälsingland. Uppmätningar, undersökningar och avskrifter av kontrakt m.m. rörande äldre orglar.

Einar Ericis manuskriptsamling: Avskrifter av kontrakt m.m. rörande äldre svenska orglar. Huvudsakl. 1938—46.

Dag Edholm: Redogörelse för konserveringen av Gullbergson-orgeln i Boglösa kyrka, Uppland 1972. Manusk. i 1 ex.

Hos författaren:

Uppmätningar och undersökningar av vissa äldre svenska orglar 1967—77. Manusk.

Biografiska uppgifter rörande svenska orgelbyggare 1650—1950. Manusk.

Tryckta källor

Carlsson, Sten L.: Sveriges kyrkorglar, Lund 1973.

Erici, Einar: Orgelinventarium, Stockholm 1965.

Hennerberg, C. F.: Orgelns byggnad och vård, Stockholm 1912.

Holmbäck, Lars Magnus: Orglar och orgelbyggare. Särtryck ur Årkestiftet i ord och bild, Stockholm 1954.

Hülphers, Abraham Abrahamson: Historisk afhandling om musik och instrumenter, Västerås 1773.

Nisbeth, Åke: Åkerby kyrka i Upplands kyrkor IV, Uppsala 1953 (s. 279—292).

Norlind, Nils Petter: Orgelns allmänna historia, Stockholm 1912.

Sjögren, Josef: Orgelverken i Västerås stift, Malung 1952.

Sohlmans musiklexikon, 1:a upplagan, Stockholm 1951—52.

Unnerbäck, R. Axel: Den nya orgeln i Seglora kyrka på Skansen, i Fataburen 1963, Stockholm 1963 (s. 139—143).

Unnerbäck, R. Axel: Restaurerade orglar 1966. Särtryck ur Kyrkomusikernas Tidning/Kyrkosångsförbundet nr 4 A/B och 5 A/B 1967.

Unnerbäck, R. Axel: Restaurerade orglar 1967. Särtryck ur Kyrkomusikernas tidning/Kyrkosångsförbundet nr 5 A/B 1968.

Westblad, Gösta: Kyrkorgeln, 3:e uppl., Stockholm 1961.

Wester, Bertil: Gamla orglar i Gästrikland. I Från Gästrikland 1954, Gävle 1954 (s. 53—66).

Wester, Bertil: Gamla orglar i Hälsinglands kyrkor och kapell. I Hälsingerunor 1954, Bollnäs 1954 (s. 63—87).

Wester, Bertil: Kyrkorglar i Sverige. Dalarne, Falu domsagas norra tingslag. Landskyrkornas orglar, Stockholm 1952.

Dag Edholm

Elfrida Andrée — Sveriges första kvinnliga organist

Elfrida Andrée var Sveriges första kvinnliga organist. Hon var en musiker som än idag fascinerar och framstår som en pionjär för sina insatser för kvinnans frigörelse. Elfrida levde 1841—1929.¹ Dessa år var kvinnorörelsens kanske mest aktiva år och Elfrida var en av de kvinnor som utförde viktiga pionjärgärningar. Hon var, i början av 1860-talet, den första kvinna i Sverige som blev organist och telegrafist.²

År 1867 blev hon domkyrkoorganist i Göteborg och vid denna tjänst stannade hon till sin död år 1923.³ Efter henne har ingen kvinna i Sverige varit innehavare av en domkyrkoorganisttjänst, men många har sedan dess utbildat sig till organister.

Man kan tycka det var märkligt att en kvinna under loppet av bara några år fick riksdagen att göra två lagändringar. Men Elfridas insatser måste ses mot bakgrund av den otroliga aktivitet för kvinnornas frigörelse som utvecklades under senare delen av 1800-talet. Kvinnornas situation i Sverige just under mitten av 1800-talet var svår och på grund av detta allmänt debatterad. Samhället hade förändrats kraftigt. Det fanns ett stort kvinnoöverskott i landet och därmed var försörjningsproblemen för de omyndiga kvinnorna stora. Man var helt enkelt tvungen att för kvinnor öppna yrken som tidigare varit tillåtna enbart för män, och för detta fordrades lagändringar.

Inom musiken hade kvinnorna tidigare framför allt valt att bli sångerskor och pia-

nister. Andra utbildningar inom Musikaliska Akademien var tillgängliga enbart för manliga elever. P.g.a. samhällets förändring och kvinnornas behov av utbildning öppnade Musikaliska Akademien successivt under 1850—60-talet samtliga klasser för kvinnorna.⁴

Men Elfrida var unik, och det bevisade hon under de åren hon var domkyrkoorganist i Göteborg, där hon arbetade framgångsrikt inom flera olika musikaliska områden.

Hon blåste liv i kyrkomusiken trots envist motstånd från det konservativa kyrkorådet och prästerna. Hon dirigerade orkestrar, vilket ingen kvinna i Göteborg, och förmodligen inte heller någon annanstans i Sverige, hade gjort tidigare.⁵ Hon reste utomlands och gav orgelkonserter trots de manliga kollegernas missstro mot henne. Hon var ledare för folkkonserterna i Göteborg från år 1897 både som administratör och dirigent. Hon tonsatte aktivt och flitigt i hela sitt liv och skrev ett 100-tal verk för piano, kör, orgel, orkester: mässor,

⁴ Katalog öfver Kongl. Musikaliska Akademiens undervisningsverk 1854—1867.

⁵ I ett brev från system Fredrika till Elfrida den 22/3 1978 skriver Fredrika bl.a. "Hjärtligt lyckönskar jag Dig till Din konsert! / . . / ja det må i sanning förefalla Dig som en dröm att Du själv framför en hel publik anförst orkestern / . . / Varför skulle således inte ett fruntimmer passa till dirigent, om hon i övrigt ägde dithörande kunskaper. Men det har aldrig hänt förr! Och må man då ej alls undra på att t.ex. Hallén var ursinnig." (Brev, F. Stenhammar, s. 156) Andreas Hallén, 1846—1925, var tonsättare, dirigent och skriftställare. Åren 1972—78 var han dirigent för Musikföreningen i Göteborg. (Solex -77)

¹ Lönn, s. 8 och 9.

² Larson, s. 8 och 10.

³ Lönn, s. 9.

kantater, operor, folkvisbearbetningar osv.⁶ Flera av hennes tonsättningar blev också prisbelönta både i Sverige och utomlands.⁷ Dessutom var hon en mycket uppskattad pedagog och utbildade flera bl.a. kvinnliga organister.

Även om hon blev motarbetad uppmärksammades hon dock i musikkretsar och fick flera bevis på detta. År 1879 blev hon invald till ledamot av Musikaliska Akademien. År 1895 fick hon medaljen Litteris et Artibus. År 1908 utnämndes hon till stipendiat vid Iduns kvinnliga akademi.⁸

Syftet med denna uppsats är att berätta om Elfridas barndoms- och uppväxtår samt efter

⁶ Lönn, s. 10, 15—32.

⁷ Komponerandet var en viktig del av Elfridas liv. A. Lönnns förteckning upptar ett hundratal verk som alla nästan helt har fallit i glömska. Som tonsättare fick Elfrida uppleva många motgångar och enligt H. Hermelin var detta till största delen beroende på att hon var kvinna: "Med sorg och humor kunde Elfrida Andrée antyda att vid a n o n y m a komponisttävlingar fick hon alltid pris — så vid en internationell tävling i Bryssel, där hon erövrade samtliga första hederspris för en symfoni, en stråkkvartett och en orgelsymfoni med stråkorkester. Tävlingsarna vid Musikaliska Konstföreningen i Stockholm var ju också anonyma. Där har Elfrida Andrée vunnit pris för en pianotrio, en pianokvintett samt för balladen Snöfrid för soli, kör och orkester. Men att vid kapellmästarnas programval anonymiteten var bruten och hon därför a priori bedömdes som "blott en kvinna" — det fick hon både höra och känna." H. Hermelin, Tidevarvet 19 jan. 1929.

Både Ludvig Norman (f. 1831, d. 1885, svensk tonsättare och dirigent, Elfridas lärare i komposition) och Elfridas pappa försökte flera gånger övertala Elfrida att ta ett "namn", dvs. pseudonym, vilket Elfrida (heder åt henne) vägrade. (F. Stenhammar, Brev s. 158—159, MAB G 54, brev från pappan 1867).

Uppfattningarna om Elfridas kompositioner var dock mycket delade. C.-A. Moberg skriver i Kyrkomusikens historia, Uppsala 1932 s. 527 att hennes mässor hade "en slätstruken faktur och en åt det banala lutande, yttlig stil".

⁸ Svenskt Biografiskt lexikon, Stockholm 1918.

år 1867 om hennes arbete som organist i Göteborg samt vad hennes insatser betydde för andra kvinnor. De uppsatser som finns om Elfrida Andrée, M. Larson: Elfrida Andrée, Sveriges första kvinnliga organist, 1971, A. Lönn: Elfrida Andrée. Presentation av ett nytt källmaterial, biografiska notiser samt verkförteckning, 1965, stencil, samt E. M. Stuart: Elfrida Andrée, 1925, har alla ambitionen att i ett "litet" format ge de viktigaste data om hennes levnadsförlopp. Ingen av dem gör anspråk på att vara fullständiga, för det fordras betydligt större utrymme.

Tyvär är inte heller denna beskrivning komplett inom sitt område. Flera viktiga frågor är fortfarande olösta. En av anledningarna till detta är att materialet är mycket svåråtkomligt. Enligt A. Lönnns källmaterialförteckning finns det dagböcker och anteckningar som Elfrida själv skrivit, men dessa förvaras osorterade och okatalogiserade på Musikaliska Akademiens bibliotek, och jag har endast kunnat få tillgång till några få delar ur samlingen.

Det material som ligger till grund för uppsatsen är därför till största delen sekundärkällor. Elfridas egna anteckningar saknas t.ex., och det är givetvis en stor brist. Av denna anledning har det också varit omöjligt att teckna en mer personlig bild av henne. Elfridas liv var dock så intressant och kom att få så stor betydelse för andra kvinnor, att jag anser det finns all anledning att belysa hennes insatser, trots materialbristerna.

Barndomen och stockholmsåren

Elfridas barndom ger en viktig bakgrund till hennes senare i livet hängivna arbete med musiken. Hon föddes år 1841 i Visby och var dotter till provinsialläkaren A. Andrée i hennes äktenskap med Lovisa f. Lyth.⁹ Den musi-

⁹ F. Stenhammar, Brev, s. 9.

kaliska miljön i hemmet var mycket rik och stimulerande. Fadern var både musikaliskt och litterärt intresserad och framsynt såtillvida att han lät sina bägge döttrar få utbildning både inom musik och i andra ämnen. Kanske hade han läst och påverkats av både "Det går an" av Carl Jonas Love Almqvist, av Fredrika Bremers romaner och av debatten om kvinnornas förhållande, som var livlig just under den tiden Elfrida och hennes syskon föddes och växte upp.

Elfrida hade en äldre syster Fredrika (f. 1836) och en yngre bror Tor (f. 1848). Alla barnen visade sig vara mycket musikbegåvade och detta uppmuntrades livligt av fadern. Han spelade själv flera instrument och lärde barnen de första musikaliska grunderna. Fadern hade "satt sig i sinnet att hans barn skulle bli någonting i musikväg",¹⁰ och efter några år överläts musikundervisningen åt domkyrkoorganisten i Visby, musikdirektören W. Söhrling. För honom studerade Elfrida piano och harmonilära.¹¹ Doktor Andréé engagerade sig aktivt i barnens studier och han läste musikteori och komposition för att kunna hjälpa dem.⁹ Fadern var dessutom medlem i Musikaliska Sällskapet i Visby och från denna amatörorkester fick Elfrida sina första starka musikaliska intryck. Hon berättade att när hon som liten fick höra orkestern "... blef i en sådan förtjust högre stämning, att jag tyckte att jag ej längre satt på bänken bredvid mamma, utan lyftes högt upp i luften och flög rundt omkring i ljuskronan i Ytterbergs sal".

Elfrida medverkade också i Musikaliska Sällskapets soiréer. Vid ett tillfälle spelade hon och Fredrika Vårsonaten av L. van Beethoven. Elfrida som var 7 år spelade piano och 12-åriga Fredrika spelade fiol.¹² Vårsona-

ten är ju tekniskt och tolkningsmässigt så svår att resultatet knappast kan ha varit det bästa, men programvalet bevisar ändå en del om systrarnas musikaliska ambitioner.

Men Visbys musikresurser blev snart för små för de bägge systrarna och år 1851 reste 14-åriga Fredrika till Leipzig för att studera sång.¹³ Elfrida stannade kvar i Visby till år 1855 då hon 14 år gammal flyttade till Stockholm för att fortsätta med musikstudierna.¹⁰

I Stockholm var Elfridas första mål organistexamen. Då uppenbarade sig den första konflikten med samhällets lagar och förordningar: kvinnliga elever mottogs inte i orgelklassen vid Musikaliska Akademien. Hon fick alltså skaffa sig sin utbildning med privata lektioner och egna studier. I de för organistexamen viktigaste ämnena tog hon lektioner för lärarna vid Musikaliska Akademien, van Boom i piano, Mankell i orgel, Drake i harmonilära och Sillén i pianostämning.¹⁴ Dessutom tog hon sånglektioner för sin syster Fredrika, som efter studierna i Leipzig fått engagemang vid Stockholmsoperan.¹⁵

Då Elfrida inte hade kunnat bli antagen som elev vid Musikaliska Akademien eftersom hon var kvinna, kunde hon heller inte ta någon examen. Men examen var hon ju tvungen att ha, eftersom hon siktade på att få arbete som organist. Problemet löstes genom att fadern hjälpte henne att skaffa tillstånd så att hon kunde examineras som privatist, och den 12 juni 1857 tog Elfrida, endast 16 år gammal, organistexamen. Därmed var hon den första kvinna i Sverige som hade avlagt organistexamen. Hon var tydligen inte själv nöjd med resultatet, för under hösten 1857 fortsatte hon att studera och i december upprepade hon sin examen och fick denna gång mycket höga betyg.¹⁴

¹⁰ A. Lönn, s. 8.

¹¹ E. M. Stuart, s. 4.

¹² Anrep-Nordin, B.: Musikaliska Sällskapet i Visby 1815—1915, s. 52.

¹³ F. Stenhammar, Brev, s. 13.

¹⁴ A. Lönn, s. 8.

¹⁵ F. Stenhammar, Brev, s. 9.

Med organistexamen var inte alla hinder ur vägen. Kvinnor hade ju enligt lagen inte rättighet att inneha organisttjänst. Elfridas orgellärare Mankell, som var organist i Jacobs kyrka, engagerade henne trots detta som vikarie. Man kan fråga sig om Mankell inte visste om att kvinnor inte fick tjänstgöra vid gudstjänster. Likaså kan fråga efter anledningen till att han engagerade just henne. Han måste ju ha haft många elever. Bad han Elfrida spela för att hon var en ovanligt duktig elev eller ville han provocera lagen? Resultatet av engagemanget blev i alla fall att hon förbjöds att tjänstgöra. Man tyckte det var "opassande och störande för andakten, att se ett fruntimmer på orgelbänken".¹⁶

Kvinnornas frammarsch inom andra yrkesgrenar pågick, och här fanns alltså ytterligare ett område att bearbeta. Återigen fick Elfrida, som inte var myndig, hjälp av sin pappa. Han lyckades få riksdagsmän intresserade av frågan och en motion om kvinnors rättighet att inneha organisttjänst lades fram i riksdagen. Enligt Elsa Stenhammar avslogs emellertid denna med argument som "Paulus har sagt: kvinnan tige i församlingen".¹⁷ Elfrida och framför allt hennes pappa tappade dock inte modet och lät sig inte nöjas med detta. Doktor Andréé inledde en pressdebatt och efter flera riksdagsbehandlings utfärdades den 8 mars 1861, trots prästeståndets avslag,¹⁸ be-

slutet om "kvinnans rätt att inneha organisttjänst".¹⁹ Bara några månader efter beslutet hade Elfrida fått sin första ordinarie organisttjänst.

Under tiden mellan organistexamen år 1857 och riksdagsbeslutet år 1861 hade hon inte varit sysslolös. Motgångarna efter organistexamen gjorde att hon letade efter ett annat yrke. Lärarinna, som var ett vanligt yrke för kvinnor, ville hon inte bli. Åter frågade hon fadern om råd.²⁰ Möjligen var det han som gav henne idén om telegrafistyrket. Även detta yrke var ju enbart tillåtet för män att ha (se fotnot 18). Efter utbildningen sökte hon anställning hos Telegrafverket och fick förstås nej. Men nu var Elfrida kvinnosaksmedveten. I en skrivelse till Kungl. Maj:t pläderade hon för att det låg i svenska kvinnors intressen att man öppnade en "ny, nyttig och aktningvärd bana" för kvinnligt arbete.²¹ Detta insåg tydligen även riksdagsmännen och år 1863 öppnades telegrafverket för kvinnliga telegrafister.²⁰

Elfrida arbetade några månader i Strömstad år 1865 som telegrafiassistent.²² Men detta var endast ett tillfälligt avhopp från organistyrket som hon i resten av sitt liv ägnade sig åt. Telegrafiyrket blev däremot ett

¹⁶ Stuart, s. 4.

¹⁷ Elsa Stenhammar, Biografiska anteckningar, MAB G 54. Elsa Stenhammar var Elfridas systerdotter.

¹⁸ Tydligen var inte "Preste-Ståndet" eniga i frågan. Vid den motion som väcktes 9 aug. 1860 av "Herr Prosten Söderberg", och "med hvilken Herr Prosten Schram jemväl förenat sig" föreslogs att "ogift och myndig förklarad qvinna må ega rättighet att söka organistbefattning, der denne icke är förenad med klockaresyssla, såvida hon vid ansökningen företer de betyg om skicklighet för den sökta befattningen, hvilka författningarne för det närvaran-

de eller framdeles kunna komma att fordra för kompetens till organistbefattning". Borgare-Ståndet och Bonde-Ståndet samtyckte med de bägge prostarna. Vid samma tillfälle föreslogs även att kvinnor skulle få "erhålla tjänst vid telegrafstation, såvida betyg företes . . .". Vid denna motion var det ingen som reserverade sig mot att kvinnor skulle få vara organister, däremot reserverade sig flera mot att kvinnor skulle berättigas bli anställda vid telegrafstation. Ur: Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid Lagtima Riksdagen i Stockholm. 1858—60, 8:de saml.

¹⁹ Larson, s. 8.

²⁰ Lönn, s. 9.

²¹ Larson, s. 9.

²² Ibid. s. 10.

mycket populärt yrke för andra kvinnor.

Mellan åren 1861 och 1867 var Elfrida organist i Stockholm. Den första tjänst hon fick efter lagändringen år 1861 var i Finska kyrkan. Hon spelade dessutom i Reformerta kyrkan, var sånglärare vid tre skolor, ackompanjator vid Kungliga Teatern och Musikaliska Akademien och dessutom komponerade hon.²⁰

År 1867 förklarades domkyrkoorganisttjänsten i Göteborg ledig. Som sökande till den anmälde sig en kvinnlig och sju manliga organister. Den kvinnliga aspiranten till tjänsten var givetvis Elfrida Andrée!²⁴

Som tidigare nämnts var Elfrida mycket aktiv under göteborgsåren. Förutom att hon var organist reste hon också utomlands på konsertresor, komponerade, var ledare för folkkonserterna m.m. Dessa verksamhetsområden berörs ej i denna text.

Domkyrkoorganisten i Göteborg 1867—1929

När Elfrida sökte domkyrkoorganisttjänsten i Göteborg hade hon sju manliga medsökare. Enligt protokollen förda vid domkyrkorådets sammankomster var fyra av dessa musikedirektörer,²⁴ m.a.o. de hade samma utbildning som

Elfrida hade. Medsökande var också kammar skrivaren H. Seldener som hade varit innehavare av tjänsten från år 1854 till år 1866. Fast han inte hade någon formell behörighet att inneha en organisttjänst var han en av landets främsta orgelvirtuoser.²⁵

På den tiden skulle de sökande till tjänsten provspela vid en högmässa. Därefter valde kyrkorådet den organist som ansågs lämplig. Elfrida provspelade på Palmsöndagen år 1867.²⁴ Den 30 april sammanträdde kyrkorådet för att välja organist och samtliga röster tillföll Elfrida.²⁶

Detta blev sannolikt en överraskning för henne. I Göteborg hade hon tydligen blivit utsatt för både intriger och förtal. Innan hon reste tillbaka till Stockholm efter provspelningsen var hon hembjuden till domprosten Peter Wieselgren²⁷ som då anförtrodde henne att han hade "övertygat sig själv om, att det inte fanns ett uns sanning i alla de nedsättande och dumma rykten om hennes personlighet

²⁵ H. Seldener levde år 1829—1880. Han var en av landets skickligaste organister och sin spelglädje lät han tydligen ofta få fritt utlopp i gudstjänstmusiken. Församlingen irriterade sig över hans uppfinningsrikedom vid orgeln och klagade hos kyrkorådet. De tyckte att han förstörde den "religiösa känslan" med "distraherande mellanspel" och "förändringar av harmoniken". Allt detta plågade gudstjänstbesökarna då improvisationerna ansågs mera "tillhörde teatern än kyrkan". Broberg, Ur den kyrkliga musikens historia . . ., s. 402—403. Enligt Broberg blev Seldener "entledigad" från tjänsten men enligt domkyrkorådets protokoll 3 nov. 1866 begärde Seldener själv avsked då han blivit utnämnd till tullförvaltare i Oskarshamn! Det hela verkar märkligt. Varför sökte han då tjänsten igen?

²⁶ Göteborgs domkyrkoförsamling, Protokoll fört den 30 april 1867. Av de 7 medsökande var då 4 kvar. Seldener samt en musikdir. Sandström hade återkallat sina ansökningar, Kantor Cyrén från Malmö infann sig ej till provspelningsen.
²⁷ Peter Wieselgren, domprost i Göteborg, f. 1800 d. 1877. Broberg s. 265.

²³ Qvist, Gunnar: Ur "Konsten . . .". Uppsatsen om "Kvinnan i yrkesliv och kamp för likställighet (1865—1920)": "I fråga om de lägre tjänsterna gick statsmakterna beslutsammare fram. Det gäller framför allt strax efter sekelmitten nyinrättade verk som telegrafverket och postverket, vilka snabbt anställde kvinnor i stor mängd som telegrafister, postexpeditörer etc. "Denna utveckling ledde till kvinnlig majoritet inom vissa av dessa yrkesgrupper redan under 1800-talet, först inom privatskolornas lärare, sedan bland folk- och småskollärarna, telegrafisterna samt sjuk- och socialvårdstjänstemännen.", s. 104.

²⁴ Göteborgs domkyrkoförsamling: Domkyrkorådets protokoll 1866—80 protokoll fört den 22 jan. 1867.

man satt igång, och varit särskilt ivriga att frambära till honom".²⁸

Intrigerna och förtalet som framfördes till P. Wieselgren kan ha varit av två slag: Orsaken kan antingen ha varit att Elfrida var kvinna — göteborgarna kan ha varit mycket skeptiska mot att få en kvinnlig organist i sin dömkyrka, eller också kan oppositionen ha varit en yttring av det otroligt kärva kyrkomusikaliska klimat som fanns i Göteborg sedan länge tillbaka och som inte blev bättre under Elfridas tid som organist.

Med t.ex. musikstunderna i domkyrkan var församlingsledningen minst sagt restriktiv. Redan i början av 1800-talet hade dessa förbjudits med motiveringen att "templets helgd måtte värnas".²⁹ Profan musik uppläts kyrkan därför aldrig till, och när musikgudstjänster skulle hållas fick organisten lämna en ansökan om detta som skulle beviljas av kyrkorådet. Av allt att döma var kyrkorådet en svår spärr att ta sig igenom, och därför uppfördes under 1800-talet endast några få konserter i kyrkan.

Ett exempel på hur strängt kyrkorådet behandlade ansökningarna återfinnes från ett protokoll som behandlade ett uppförande av Bach's Julatorium år 1900. Uppförandet beviljades, men domprosten Rosell reserverade sig mot beslutet och lät anteckna i protokollet: "Emot detta beslut reserverar jag mig, emedan jag anser, att ingen annan musik bör förekomma i kyrkan än den, som intager en tjänande ställning till religionen, samt därför icke vill upplåta kyrkan till konserter i allmänhet och således icke heller för s.k. andliga vid vilka nämnde förhållande vore omvänt, så att det där vore musiken, som härskade och religionen i förhållande till denna blott vore en mycket underordnad tjänarinna."³⁰

²⁸ E. Stenhammar, Biografiska anteckningar, MAB G 54.

²⁹ Broberg s. 399.

³⁰ Ibid. s. 400.

Även konsertlivet för övrigt var kärvt. Det framgår i flera av Fredrikas brev till Elfrida. Konserter som hade givits för fulla hus i Stockholm blev, enligt Fredrikas brev, publikiaskon i Göteborg. "... Och Wieniawsky, som fick spela för tomma väggar i Göteborg, liksom Rubinstein. De hedra sig verkligen, de goda göteborgarna, genier måtte de ej tycka om."³¹

Men göteborgarna var inte ointresserade av musik. Församlingens intresse för gudstjänstmusiken i Domkyrkan var stort och som gudstjänstmusiker blev Elfrida mycket uppskattad. Detta intresse var tacksamt för Elfrida när hon började förverkliga sina idéer om gudstjänstmusiken.

Bland det första hon gjorde var att införa de s.k. rytmiska koralerna som hade en helt annan stil än de haeffnerska koralerna hennes föregångare hade spelat. Rytmiken var tydlig och stimulerande för sång, och tempona i de rytmiska koralerna var snabbare än i de haeffnerska. Dessa tilltag uppskattades både av församlingen och av prästerna eftersom det bidrog till att höja stämningen vid gudstjänsterna. I preludierna som föregick koralerna bemödade Elfrida sig om att på orgeln illustrera texternas karaktär. För att få variation i de ofta långa psalmerna registrerade hon orgeln olika till verserna och ofta lät hon hela orgeln ljuda för att höja stämningen.³² Fadern fortsatte att ge henne nya idéer, nu i brevform från Stockholm.³³ Redan i juni år 1867 skriver Elfrida till honom att hon, som han föreslagit, framfört idén till domprosten att

³¹ F. Stenhammar, Brev, s. 146. Fredrika Stenhammar var nu hovsångerska i Stockholm. Under åren 1867 fram till Fredrikas död år 1880 består de utgivna breven av korrespondensen med systemen "Frida" i Göteborg. Breven är utgivna 1958.

³² Broberg s. 405.

³³ Familjen Andrée hade flyttat från Visby till Stockholm i början av 1860-talet. F. Stenhammar, Brev, s. 105.

öva nattvardsbarnen i sång för att så småningom få en "stam af goda kyrkosångare i Domkyrkan".³⁴

Ett annat initiativ som sannolikt kom från Elfrida själv, var de andliga konserter hon gav i domkyrkan tills den helt stängdes för musikandakter år 1883.³⁵ Under det första vinterhalvåret hade Elfrida bestämt sig för att ha en andlig konsert under fastan. Flera personer i hennes omgivning avrådde henne från detta, då det ansågs vara synd att gå på konsert under den tiden på kyrkoåret. Elfrida var envis och ifrågasatte den tänkta synden, och hon skriver: "Men jag kunde ej sätta tro därtill, och ville också stadga min ihärdighet, genom alla svårigheters besegrande. Jag är högst belåten och beröm får jag från alla håll."³⁶

Hennes ihärdighet och arbetsglädje var mycket stor. Hon övade på orgeln i domkyrkan och förberedde sig minutöst både för gudstjänstmusiken och musikstunderna. Elsa Stenhammar skriver i sina anteckningar: "För att förbereda sig till dessa, går hon sent om kvällarne (den enda tid hon kan vara ostörd där) till sin orgel, och glömmet sig då ofta kvar till bort emot midnatt. Vid ett av dessa tillfällen, då hon till slut måste ta hela den stora orgelns resurser i sin tjänst för att få uttalat det som brusar i hennes själ, utbristen hon sedan orgeln tystnat: 'Där fick du, lille Paulus!'"³⁷

I musikkretsar fick hon snart ett gott anseende som musiker och i ett brev till pappan skriver hon att hon fått beröm "... i synnerhet av åtskilliga Herrar musici vilka med uppriktighet försäkra mig om deras musikaliska högaktning".³⁶

Men det blev snart kärvare för Elfrida.

Efter en tysklandsresa år 1872 skriver Elsa Stenhammar: "I Göteborgs råder nu inte längre de idylliska förhållanden som då hon först kom dit. /.../ det har börjat blåsa upp en del hårda och ovänliga vindar, som det gäller att arbeta sig igenom."³⁸ Hur dessa "hårda och ovänliga vindar" yttrade sig förtäljer inte Elsa Stenhammar. Möjligen berodde en del på Elfridas svårigheter att få sina kompositioner uppförda, det kan också ha berott på att hon fann rutinarbetet som organist betungande. Sannolikt var det därför hon flera gånger reste utomlands.³⁹

I flera brev från Fredrika till Elfrida framgår att det var svårt att arbeta i Göteborg. Den 13 oktober 1876 skriver Fredrika: "Jag tycker få människor har blivit så motarbetade som Du, men trots Din anspråkslöshet och tillbakadragenhet, äger Du stor energi, och till slut måste Du bliva erkänd, såsom Du förtjänar, av flertalet, såsom Du redan är av ett fåtal."⁴⁰

Under slutet av 1870-talet fick Domkyrkan en ny prost och denne förde tillsammans med kyrkorådet en hårdare politik än tidigare. I en sammanfattning över ett verksamhetsår skriver Elfrida: "Jag undrar om det är någon annan organist, som kommit att stå under ett sådant Schartauanskt regemente som jag! Hr ordförande i kyrkorådet behagade 'skyndsammast' erhålla förslag på alla de hymner, som skulle utföras under hela nästa år för att granskas och stadfästas av honom. Då det ej var möjligt att ge en 8-stämmig a capellakör därför att många av körens tenorer voro mobiliserade, hade jag per telefon meddelat, att vi ämnade taga en damkör i stället. Detta mitt förfaringsätt var så inquittrande för 'granskaren' och 'stadfästaren' av sången, att jag måste kallas till ordningen

³⁴ Brev daterat 17/6 1867 till fadern från Elfrida. Ur samlingen MAB G 54.

³⁵ Earson, s. 15.

³⁶ Elsa Stenhammar, Biografiska ant. s. 31.

³⁷ Ibid. s. 60—61.

³⁸ Elsa Stenhammar, Biografiska anteckningar s. 28.

³⁹ Lönn, s. 10.

⁴⁰ F. Stenhammar, Brev, s. 144.

genom ett påminnande skrapbrev. Denne min 'överhet' är så musikaliskt oförstående som en människa kan vara. Om en kör sjunger 8-stämmigt eller enstämmigt kan han visst ej inse gör någon skillnad."⁴¹

Att vissa präster vill granska texterna till hymnerna som framföres vid gudstjänsterna är inte ovanligt. Dessutom hade pastor och tjänstgörande präst rätt stort inflytande på organistens arbete under 1800-talet. Prästerna hade t.ex. rättigheter att ge föreskrifter till organisten om orgelspelet.⁴² Trots detta måste man ju förstå Elfridas irritation över prästens totala oförstående för anledningen till ändringen samt det dåliga förtroende han med sitt agerande visade.

Som tidigare nämnts stängdes domkyrkan för musikandakter år 1883 och Elfrida fick hålla sina orgelstunder i Kristine kyrka. Domkyrkans orgel var känd som ett av de mest välklingande instrumenten i Sverige och med detta förbud kunde den endast avlyssnas vid gudstjänsterna. I början av 1900-talet byggdes orgeln om. Efter ombyggnaden anhöll Elfrida hos kyrkorådet om att få "anordna några orgelföredrag av mera privat karaktär för utförande av såväl klassisk som nutidens orgelmusik".⁴³ Ansökan bifölls på villkor att det inte utannonserades i tidningarna samt att biljetter inte fick säljas till orgelstunderna. Dessa musikstunder pågick från år 1905 till i januari 1909 då Elfrida vid ett tillfälle blev sjuk. Man blev tvungen att annonsera i tidningen att kvällens musikstund var inställd på grund av sjukdom. Därmed ansågs löftet att musikstunderna inte skulle utannonseras brutet och de fick upphöra.

Till gudstjänstmusiken var inställningen, som sagt, dock inte lika negativ. År 1902 gjordes ett försök att höja årsanslaget för kyrkosången. Kyrkorådet beslöt sig för att

anställa en koralkör och en hymnkör och för detta höja anslaget med 3 000 kronor. Förslaget gick igenom om än med knapp majoritet och en reservation medföljde beslutet i vilket det ansågs att "...enär församlingens deltagande i den allmänna kyrkosången är ganska livligt, några ytterligare åtgärder icke behöva vidtagas...".⁴⁴

Att Elfrida trots allt var uppskattad visade församlingen på ett mycket tydligt sätt. I en artikel om Elfrida i Idun år 1891 står att läsa att "...sistlidet år fick hon ett vackert erkännande af sin församling i det att henne tilldelades ett personligt lönetillägg, hvarigenom hon nu åtnjuter den högsta organistlönen i riket".⁴⁵

För våra på lönegrader och ålderstillägg inställda öron låter det märkligt med ett "personligt tillägg". Men organisternas löner var inte fastställda efter några speciella tariffer. Församlingen och organisten fick själv komma överens om dess storlek.⁴⁶ Enligt domkyrkorådets protokoll från den 22 jan. 1867 var lönen för organistbefattningen 1 400 kr årligen då Elfrida tillträdde.⁴⁷ Denna summa var tydligen även efter tidens förhållanden ganska blygsam⁴⁸ så Elfrida hade också privata elever som en viktig inkomstkälla under de första åren.⁴⁹ Med åren höjdes dock lönen och år 1916 var hon, liksom år 1891, den högst avlönade organisten i Sverige med 4 100 kr årligen för organist- och kantorstjänsten.⁵⁰

⁴⁴ Ibid s. 402.

⁴⁵ Idun 1891 nr 25 s. 194.

⁴⁶ Thulin s. 125.

⁴⁷ Göteborgs Domkyrkoförsamling, Protokoll 1866—1880.

⁴⁸ Fredrika skriver år 1879 till Elfrida: "Ja sådant får Du också proba, med Din usla lön i dessa dyra tider." F. Stenhammar, Brev, s. 160.

⁴⁹ Det piano Elfrida köpte år 1867 finansierade hon med inkomsterna från privata lektioner. Brev till pappan i juni 1867 MAB G 54.

⁵⁰ Thulin del 3, tab. A. Formellt var Elfrida innehavare av dessa tjänster. Kantor och körledare var i praktiken Elsa Stenhammar.

⁴¹ Larson s. 15.

⁴² Thulin, 1919, s. 77.

⁴³ Broberg, s. 400.

Efterföljare

Hur många kvinnor var det nu som följde i Elfridas spår och utbildade sig till organister?

I Göteborg hade Elfrida en omfattande pedagogisk verksamhet. Till hennes uppgifter som domkyrkoorganist hörde också att utbilda och examinera nya organister.⁵¹ Då var det givetvis naturligt att hon uppmuntrade sina kvinnliga elever att ta organistexamen. Om man ska tro en artikel från år 1891 hade Elfrida skött denna del av sin verksamhet så effektivt att "... i närvarande stund, alla organistplatser i Göteborg, utom två, innehafvas af hennes kvinnliga orgelelever: likaså i omnejden, såsom i Marstrand, Kongelf, m.fl. städer".⁵²

Detta överensstämmer inte riktigt med den redogörelse som utkom år 1889 och bl.a. innefattade organisterna i Sverige. Enligt denna fanns det i Göteborg 14 kyrkor. I 5 av dessa kyrkor fanns kvinnliga organister och kantorer. I Domkyrkan var Elfrida organist, i Kristine församling var Alice Brattberg sedan år 1882 organist.⁵³ Kantorena var män både i Kristine kyrka och i Domkyrkan.⁵⁴ Domkyrkans annexförsamling hade en kvinnlig kantor och organist, i Cellfängelset fanns en kvinnlig organist och i Fattighuskyrkan fanns en kvinnlig kantor och en kvinnlig organist.⁵⁵ Marstrands församling hade också en kvinnlig kantor och organist som hade examinerats i Göteborg år 1888.⁵⁶

Om det än alltså är överdrivet att, som det stod i Iduns artikel år 1891, alla organistplatserna i Göteborg utom 2 innehades av hennes kvinnliga elever, så kan man dock konstatera att många kvinnor i Göteborg hade utbildat sig till organister. Enligt 1889 års redogörelse fanns det fler kvinnliga organister i Göteborgs stift än i något annat stift i Sverige. I t.ex. Lunds stift fanns år 1889 inte någon kvinnlig kantor eller organist.⁵⁷ Med tanke på Göteborgs stifts än idag konservativa inställning till kvinnliga medarbetare inom kyrkan verkar förhållandet något paradoxalt.

Kvinnliga organister fanns det alltså rätt snart. Med kantorena förhöll det sig däremot annorlunda. I de två stora kyrkorna i Göteborg, Domkyrkan och Kristine kyrka, var Elfrida och Alice Brattberg organister, men kantorena var män. Det ansågs länge att mannens röst var mer lämpad att leda församlingssången än kvinnans röst var. När organist- och kantorsbefattningen i Domkyrkan förenades till en tjänst år 1908 blev Elfrida den officielle innehavaren, men kantor och körledare var i praktiken Elfridas systerdotter Elsa Stenhammar, som enligt Broberg redan tidigare hade varit innehavare av tjänsten.⁵⁸ Kyrkorådet reagerade (som väntat) negativt när Elsa Stenhammar skulle anställas, då de ansåg att "en kvinna vore mindre lämplig att bestrida en sådan tjänst".⁵⁹

Musikaliska Akademien öppnade sina exa-

⁵¹ Larson s. 13.

⁵² Idun 1891 nr 25 s. 194.

⁵³ Borgh, P., Utförlig ... 1889 s. 117.

⁵⁴ När Elfrida tillträdde tjänsten i Gustavi församling var hon organist. Enligt domkyrkorådets protokoll 1866—1880 innehades kantorsbefattningen under 1860—70-talet av en man som hette Trioli. År 1889 var E. R. Lindholm (f. 1840) kantor. Han var också sång- och musiklejare vid Göteborgs allmänna läroverk samt vid folkskollärarseminariet. Pehr Borgh s. 117—118.

⁵⁵ Borgh, P. s. 117—119.

⁵⁶ Ibid. s. 120.

⁵⁷ Ibid. s. 88—117.

⁵⁸ Broberg s. 405.

⁵⁹ Förr valdes kantorer ofta efter *röststyrka*. Detta kan ha varit en orsak till att kvinnor ansågs vara mindre lämpliga till kantorer. Av P. Borghs redogörelse framgick att klockare- och kantorssysslan ofta var kombinerad med varandra. Jag har inte kunnat finna någon kvinnlig klockare-kantor (möjligen hade ännu ingen lagändring skett för klockareyrket, se fotnot 18) men däremot, som tidigare nämnts, några kvinnliga organister-kantorer.

mensklaser för kvinnor år 1856 och hit strömmade snart aspiranter till platserna. Under den första delen av 1860-talet gick 2—3 kvinnor i orgelklassen men redan 1867 fanns totalt "91 ynglingar" och "91 mamseller" inskrivna. I organistklassen gick samma år 22 kvinnor och 35 män.⁶⁰ Den manliga dominansen i organistklassen på Musikaliska Akademien, nuvarande Musikhögskolan, har bestått i alla år och beror med all sannolikhet på könsrolls-faktorer. Det är ju tyvärr fortfarande så att män hellre satsar på längre utbildning än kvinnor.

Men kvinnornas snabba intåg på Musikaliska Akademien och i organistyrket var ändå glädjande stor. Nu — ca 100 år efter Elfridas agerande — är yrket ganska vanligt för kvinnor. År 1976/77 var av landets 2 503 kyrkomusiker 894 kvinnor.⁶¹

Som jag tidigare nämnt är denna uppsats om Elfrida Andréé i Göteborg inte fullständig.

Det skrivna får snarare ses som en inledning till den forskning om Elfrida och de med henne samtida kvinnliga tonsättare i Sverige som jag just har påbörjat. Jag återkommer alltså om bl.a. Elfrida Andréé och hennes tonsättningar.

Jag hoppas att någon läsare har blivit nyfiken på Elfridas kompositioner fast denna text inte berör just dem. Tyvärr måste jag upplysa om att f.n. ingenting av henne finns inspelat på skiva (Proprius har dock lovat att spela in något) och enligt mina efterforskningar, är samtliga av de kompositioner som blivit tryckta utsålda från förlagen. (Det är f.ö. inte konstigt, t.ex. Elfridas "Snöfrid", en ballad för soli, kör och orkester, utkom i Stockholm år 1884 och hennes "Organ-Symphony" kom ut år 1919. De har säkert aldrig blivit omtryckta.) En liten ljusglimt finns det: ett nytgivnet litet häfte med två små orgelkompositioner, Andante G-dur och Larghetto c-moll på Wessmans Musikförlag, Slite.

⁶⁰ Katalog öfver Kongl. Musikaliska Akademiens undervisningsverk 1854—1867.

⁶¹ Matrikel, Kyrkomusikernas riksförbund 1976—77, s. 15.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Elfrida Andréé. Biografiska anteckningar av Elsa Stenhammar samt brev m.m. ur samlingen Elfrida Andréé, MAB G 54.
- Göteborgs Domkyrkoförsamling, Domkyrkorådets protokoll 1866—1880, Göteborgs landsarkiv K III:7.
- Lönn, Anders, Elfrida Andréé. Presentation av ett nytt källmaterial, biografiska notiser samt verkförteckning. Uppsats för två betyg, institutionen för musikvetenskap, Uppsala vt. 1965, stencil.

Tidningar och tidskrifter

- Kvinnornas Tidning 7/12 1924.
- Idun 1891 nr 25.
- Dagny nr 23.
- Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning 1/10 1902, 18/2 1911.

Tryckta källor och litteratur

- Anrep-Nordin, Birger, Musikaliska Sällskapet i Visby 1815—1915, Visby 1915.
- Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid Lagtima Riksdagen i Stockholm 1858—60, 8:de saml.

- Borgh, Pehr, Utförlig och fullständig matrikel öfver Sveriges folkskollärare, organister, kantorer och klockare ... för år 1889, Norrköping 1889.
- Broberg, S. G., Ur den kyrkliga musikens historia i stiftet (Göteborgs stift i ord och bild), Stockholm 1950.
- Katalog öfver Kongl. Musikaliska Akademiens undervisningsverk år 1854—1867.
- Larson, Margareta, Elfrida Andréé, Sveriges första kvinnliga organist, Katrineholm 1971.
- Matrikel, Kyrkomusikernas riksförbund 1976—1977.
- Moberg, G. A., Kyrkomusikens historia, Uppsala 1932.
- Qvist, Gunnar, Konsten att blifva en god flicka, Helsingborg 1978.
- Sohlmans Musiklexikon, Stockholm 1977.
- Stenhammar, Fredrika, Brev utgivna av Elsa Stenhammar, Uppsala 1958.
- Stuart, E. M., Elfrida Andréé, Tidningen Musikerns Bibliotek VI, Stockholm 1925.
- Svenskt Biografiskt Lexikon, Stockholm 1918.
- Thulin, Gabriel, Utredning angående klockar-, organist-, och kantors(kyrkosångar)befattningarna, Stockholm 1919.

Eva Öhrström

Svenska psalmbokstillägg 1916—1976

”Psalmer och visor 76”, det nya tillägg till den svenska psalmboken som behandlades vid kyrkomötet 1975 och i reviderad form togs i bruk 1976, markerar något nytt i förhållande till den 1937 stadfästa psalmboken. Det mest iögonfallande draget är dess allmänna nyorientering. Samtidigt är det också ett resultat av utvecklingen särskilt under de senaste decennierna. Tillägget av 76 kan ses mot bakgrunden av en sextioårig historia.

Psalmbokstillägg 1916—1921

Arbetet på att revidera och förnya 1819 års wallinska psalmbok hade övertagits från 1800-talet. En officiell kommitté med denna uppgift tillsattes 1908 med biskop J. A. Eklund som ordförande. Ett av de nya psalmboksförslag som såg dagen undertecknades den 22 november 1916. I princip var det fråga om en provpsalmbok, grundad på ett 1914 utgivet förslag och utarbetad av en nämnd med biskop Gottfrid Billing som ordförande. Den 1916 daterade provpsalmboken trycktes i början av följande år, för 60 år sedan. Den var även försedd med ett tillägg av 20 andliga sånger. Detta var för Sveriges del under senare tid en liten blygsam början till en utväg att åtminstone för tillfället lösa en psalmboksfråga. Tanken var emellertid ingalunda ny. I andra länder, bl.a. Danmark, var man inte främmande för en sådan åtgärd. I den då svenskspråkiga Augustanasynoden i Amerika förverkligades något liknande på 1880-talet. De svenska privata psalmböckerna före den officiella av 1695 var ofta försedda med en ”tillökning”, ett ”appendix”.

Man ville nu 1916 tillmötesgå önskemål om

”andliga visor” i psalmboken. Tillägget till den 1917 utgivna provpsalmboken hette ”Andliga sånger”. Dessa var följande, med de samtidigt uppgivna författarna:

Så älskade Gud världen all (Betty Posse f. Ehrenborg)
O du saliga, o du heliga (J. D. Falk)
Det är en ros utsprungen (Från medeltiden)
När juldagsmorgon glimmar (Betty Posse f. Ehrenborg)
Gläns över sjö och strand (V. Rydberg)
Kom till oss, du himmelska duva (Onämnd förf., enl. O. Lövgren: O. A. Ottander)
Hur ljuvt det är att komma (J. L. Runeberg)
Fädernas kyrka i Sveriges land (J. A. Eklund)
Vida kring jorden (R. T. Kihlberg, J. A. Eklund)
Tillkomme ditt rike, o Herre vår Gud (Lina Berg f. Sandell)
Väldigt går ett rop över land, över hav (F. N. Beskow)
Fader, förbarma dig (Hedvig Posse)
Härlig är jorden (B. S. Ingemann)
Bred dina vida vingar (Lina Berg f. Sandell)
Ett litet fattigt barn jag är (Onämnd förf., enl. Lövgren: Ch. Ch. Lindholm)
Tryggare kan ingen vara (Lina Berg f. Sandell)
Så tag då mina händer (Julia von Hausmann, J. A. Eklund)
En herrdag i höjden är vorden besluten (Gammal svensk sång)
O tänk när en gång samlad står (W. A. Wexels)
Den sista ”sången” utgöres av den ”apostoliska välsignelsen” enligt 2 Kor. 13 v. 13.

Den närmaste bakgrunden till detta lilla tillägg var önskemål som hade framställts vid det senaste kyrkomötet, 1915. Det hade då betonats att det skulle röra sig om ”ett strängt begränsat urval”. Redan en flyktig blick på detta tillägg ger besked om att det var ett trevande försök. Kommitterade framhöll i sitt

förord att den ledande principen hade varit "att upptaga ett begränsat antal mera allmänt kända kristliga kväden, som med ett gott innehåll förena en värdig form". Till dem som var besvikna över detta urval hörde den frikyrklige riksdagsmannen och sångförfattaren Carl Gustaf Boberg. Han förklarade att urvalet var sådant att man måste le däråt.

Frågan om ett tillägg till psalmboken hade emellertid trots allt aktualiserats. År 1920 utkom dels ett nytt "Förslag till psalmbok för svenska kyrkan", dels ett "Tillägg till den svenska psalmboken av år 1819". Det förstnämnda förslaget, det fullständiga kommittéförslaget, även detta under Gottfrid Billings ledarskap, var inte försett med tillägg av typ 1916. Ett litet tillägg fanns dock, men det var en musikbilaga. En del av de andliga sånger som i det förra förslaget hade placerats i tillägget hade nu införts bland de övriga texterna, detta enligt önskemål vid kyrkomötet 1918. Fem av dessa sånger hade dock nu uteslutits, fränsett att den apostoliska välsignelsen nu hade utgått. De fem strukna var följande:

När juldagsmorgon glimmar
Gläns över sjö och strand
Kom till oss, du himmelska duva
Ett litet fattigt barn jag är
Tryggare kan ingen vara

Man kan sålunda konstatera att "Fädernas kyrka" tillhörde de nu accepterade psalmerna. Det gjorde däremot inte "Tryggare kan ingen vara", ej heller "Gläns över sjö och strand". Sistnämnda dikt av Viktor Rydberg hade fil. dr Lydia Wahlström i en tidskriftsartikel på hösten 1915 (i *Vår Lösen*) framhållit som en återgivning för nutiden av det som under medeltiden hade formulerats med psalmen "En stjärna gick på himlen fram". Båda dessa nu strukna sånger liksom exempelvis "Fädernas kyrka" återfanns bland de 120 sångerna i Tillägg till den svenska psalmboken, likaledes tryckt 1920. Det avslutades f.ö. liksom till-

lägget av 1917 med den apostoliska välsignelsen.

Tillägget av 1920 hade utarbetats av en kommitté med Nathan Söderblom som ordförande. En bred lekmanopinion med bl.a. ecklesiastikministern Värner Rydén som ledare önskade att den wallinska psalmboken skulle förbli oförändrad men förses med ett tillägg. Att kyrkomötet i slutet av 1920 för sin del godkände kommitténs nu åter översedda förslag med alla dess ändringar eller uteslutningar i förhållande till 1819 års psalmbok väckte på sina håll en våldsamt opposition. Det talades i detta sammanhang om att kyrkomötet icke företrädde folkmeningen och att det borde avskaffas. Värner Rydén framhöll i tidningen *Arbetet* att på denna punkt, när det gällde att bevara den wallinska psalmboken oförändrad, var tidningarna och de olika politiska riktningar som de representerade ense, från Socialdemokraten till Svenska Dagbladet och Stockholms Dagblad. Iakttagelsen var utan tvivel riktig. Kravet att Wallins psalmbok skulle bevaras oförändrad framfördes både av kulturskribenten i *Socialdemokraten* Erik Hedén och hans litteräre motståndare i *Stockholms Dagblad* Fredrik Böök.

Överhuvudtaget är det påtagligt att frågan om psalmboken mycket upprörde sinnena och att ett psalmbokstillägg kunde framstå som ett sätt att rädda situationen. På våren 1921 togs sålunda frågan genom motioner upp i riksdagen. Motionärerna krävde att kyrkomötets skrivelse till kungl. maj:t om godkännande av kommittéförslaget inte måtte bifallas. En sådan anhållan ingavs också av riksdagen till kungl. maj:t. På sina håll ansågs å andra sidan att kommittén inte tillräckligt hade informerat allmänheten om psalmboksfrågan, alltför få visste om vad frågan egentligen gällde. Den löstes genom Nathan Söderblom med en kompromiss: den wallinska psalmboken behölls oförändrad men försågs med ett tillägg med namnet "Nya psalmer". Det redigerades av psalmforskaren

och psalmförfattaren Emil Liedgren och omfattade alla de nummer, sammanlagt 173, i nummerföljd efter de ursprungliga 500 i wallinska psalmboken, vilka hade ingått som nya i kyrkomötets förslag 1920.

1973 års psalmbok och 1976 års tillägg

Psalmboksfrågan var löst tills vidare genom detta tillägg, men lösningen var inte avsedd att vara definitiv. Vid kyrkomötet 1932 väcktes motion om att kungl. maj:t för nästa kyrkomöte måtte låta utarbeta förslag till ny psalmbok. Motionen fick en oväntad följd, i det att genom ecklesiastikminister Arthur Engberg på våren 1933 ett kungligt brev uppdrog åt J. A. Eklund att ensam utarbeta ett förslag till ny psalmbok för svenska kyrkan. Det var närmast riksdagsmannen kyrkoherden Harald Hallén som hade föreslagit Engberg denna åtgärd. Bland dem som hade uttalat sitt förtroende för Eklunds kapacitet som psalmdiktare var såväl Erik Hedén som professor Emanuel Linderholm. Eklund fullgjorde uppdraget på ungefär ett år. Hans förslag av 1934 var en prestation av rang inte minst på så sätt att det gav uttryck för nya initiativ, bland annat flera nyöversättningar från engelskan. I fråga om kravet på uteslutningar och korrigeringar beträffande den wallinska psalmboken hade han emellertid inte ändrat sig. Det var dessa dogmatiska rättelser som i all synnerhet gav anledning till opposition. Svenska Akademien ogillade sålunda så gott som alla Eklunds ändringar.

Engberg tillkallade i september 1934 sex sakkunniga för att ytterligare bereda frågan. Yttrandet från dessa av den 31 oktober 1934 betecknades av H. S. Nyberg, professor och medlem av Svenska Akademien, som det viktigaste som hade skett i psalmbokens historia. I denna promemoria skymtade för första gången konturerna till en ny psalmbok. Här föreslogs en enklare, "folkligare" och mer nutidsbetonad andlig diktning.

Det som man nu i diskussionen om den wallinska psalmboken särskilt opponerade emot var inte så mycket dess dogmatiska misslag och "neologiska" stil. Utan det var något helt annat. Hela dess yttre miljö, dess bedömande av människor och samhälle, gav en bild av tiden omkring 1819 och var ohjälpligt föråldrat där det framträdde särskilt i många kasualpsalmer för olika tider och förhållanden. Vidare var den poetiska och språkliga stilen föråldrad. En ny psalmdiktning, präglad av tidens vändning mot enkelhet, inriktad mot det "funktionella" i kristendomen som man då så gärna talade om samt med andra poetiska mönsterbilder än psalmerna av 1819 höll samtidigt på att växa fram. Emil Liedgren, som var en av dessa ovannämnda sakkunniga, framhöll att man nu levde mitt uppe i en kris när det gällde denna fråga. Hela det vedertagna psalmbegreppet befann sig i stöpsleven, förklarade han, eftersom man levde under tyngden av för stora traditioner. Anders Frostenson hörde till de nya poeter som med inspiration bl.a. från engelskt håll i sina psalmförslag gav uttryck för enkelhet och klarhet. Samtidigt var innehållet på en gång bibliskt och vardagstillvänt. Betecknande är ett par rader av Bengt Nyström i en psalm som denne författade till en versform i psalmboken av 1695: "O led mig med enkla och trygga ord / var dag i ditt rike in."

En kommitté som tillsattes av kyrkomötet 1934 och som i stort sett bestod av de nämnda sakkunniga fick i uppdrag att utarbeta ett psalmboksförslag. Emil Liedgrens insats i denna kommitté var betydande. Det färdiga förslaget av februari 1936, "Februariförslaget", hade tagit intryck av de nya tendenserna. Det mottogs emellertid på många håll med viss kritik. Nya sakkunniga tillkallades av Arthur Engbergs efterträdare som ecklesiastikminister, biskop Tor Andrae, och dessa framlade samma år ett bearbetat förslag, "Septemberförslaget". Bearbetningen hade skett på bekostnad av mycket av det nya i Februariförslaget.

I det senare förslaget förklarades som en ledande princip att normen för en svensk psalm att sjungas vid högmässan var angiven av Wallin och hans psalmbok. Vid kyrkomötet på hösten 1936 utarbetades på grundval av de båda förslagen detta år ett bearbetat förslag som i princip godkändes av kyrkomötet den 10 november 1936. Efter en sista översyn godkändes den nya psalmboken av kungl. maj:t den 26 november 1937. Två år senare infördes den nya koralboken. Den hade utarbetats av en kommitté under ordförandeskap av biskop Gustaf Aulén som hade varit medlem av de olika kommittéerna och aktivt hade deltagit i psalmboksarbetet.

Den nya psalmboken innehöll ett latent krav på nyorientering och nydiktning. Vad som följde på detta område efter 1937 kom att ytterligare betona de nämnda tendenserna som hade uttryckts i promemorian av 1934. Bland annat kritiserades den wallinska psalmdiktningen som i betydande omfattning var representerad även i 1937 års psalmbok. Den kunde i många fall förefalla vara för denna tid främmande. De i fortsättningen framförda kraven på större enkelhet såväl i psalmernas texter, ord och språkformer som ifråga om poetisk form och bildspråk fortsatte ansatserna i samma riktning från trettioalet.

Vid kyrkomötet 1958 föreslogs genom en motion att ett tillägg till 1937 års psalmbok skulle utarbetas. Det skulle vara ett fattighedsbevis för vår kyrka, framhölls det i motionen, om inte det som i dag rör sig i tiden och inom kyrkan fick komma till uttryck i psalmdiktningen. Motionen var försiktigt hållen och det framhölls sålunda också att en psalmboks innehåll inte fick rubbas av tillfälliga moderiktningar. Utskottet framhöll att det var viktigt att frågor som bränner vår tids människor togs upp i psalmdiktningen. Både den språkliga stilen och innehållet borde ha sin direkta anknytning till nutiden.

Frågan ansågs emellertid inte mogen för avgörande eftersom det inte fanns tillräckligt av

ny psalmdiktning. En sådan tog emellertid form bland annat genom det "hymnologiska institut" som arbetade från 1960. Genom att stimulera till ny psalmdiktning och tonsättning angav det i många fall modellen för en ny psalmdiktning som skulle komma till stånd i nära samband med det kyrkomsikaliska arbetet. Åter igen besannades den gamla iakttagelsen att den förnämsta inspirationen för ny psalmdiktning i många fall är den att frågan har aktualiserats, att den anses önskvärd och att nya initiativ i denna riktning har tagits.

En ny motion i kyrkomötet 1968 resulterade i tillsättande av en psalmskommitté i början av 1969. Denna utgav 1971 provförslaget "71 psalmer och visor" samt överlämnade i början av 1975 till kyrkoministern sitt förslag till psalmbokstillägg, "Psalmer och visor". Det innehöll 197 nya psalmer, sånger och visor. Kyrkomötet på hösten samma år gjorde stora ändringar, uteslöt ett stort antal och införde andra. De iakttagelser som det här är fråga om avser det av kyrkomötet granskade och förändrade tillägg till den svenska psalmboken, "Psalmer och visor 76". Det innehåller 138 sånger och 14 "läsepsalmer" och har varit föremål för många beskrivningar och bedömningar, bl.a. av psalmskommitténs medlemmar. En studiebok av Lennart Ekholm och Eric Nilsson, "Vi studerar psalmer och visor 76", ger god och mångsidig information. Tillägget har också uppmärksamats i utlandet.

Ny psalm och visa modell 76 — några iakttagelser

Benämningen "Psalmer och visor" innehåller redan den ett helt program. Utan att bestämma sig för definitioner och definitiva gränser har kommittén velat framhålla att det finns en form av andlig sång som mera avsluter sig till ordet "psalm" med dess innebörd i svensk tradition av församlingssång vid

gudstjänsten och en annan som motsvarar beteckningen "visa". Uppdelningen har biblisk hävd bl.a. genom det paulinskt-urkristliga "psalmer, lovsånger och andliga visor". Att definiera den nutida innebörden av den svenska beteckningen "visa" sådan den nu förekommer i detta sammanhang är inte lätt. Den utgör en form av andlig sång som är lämpad för ackompanjemang med annat instrument än orgel, anknyter ofta till vardagens händelser och har gärna dagsaktuell innebörd i biblisk belysning. Kyrkans sång skall innehålla både psalm och visa, så måste man tolka titelns innebörd. Formuleringen är inte så långt avlägsen från namnet på en av förstlingssamlingarna av svensk reformations-sång: "Svenska sånger eller visor".

Både ifråga om psalmen och visan vill denna nya samling komma med en "ny sång" som inte imiterar äldre mönster. Detta är en principiell ståndpunkt som inte är utan undantag. Bl.a. på grund av en gemensam biblisk bakgrund finns i Psalmer och visor paralleller till 1600-talspsalmer (ex. 730, jfr 1695 nr 303). Studiet av tillägget ger anledning till många iakttagelser hur man sökt motsvara kravet att kunna ge svenska kyrkan en ny psalm och andlig visa för den innevarande tiden. Innehållets mångsidighet och stora spännvidd synes vara det mest iögonenfallande draget såväl beträffande texter som melodier. Den enhetliga och samlande synpunkten mitt i alla skiftande intentioner förefaller vara kravet att för denna tids vidkommande förverkliga det ofta upprepade begreppet "en ny sång" i ordens vanliga och bokstavliga mening. Dessa iakttagelser skall nu ifråga om några enstaka punkter söka visa hur man på olika sätt sökt åstadkomma något nytt, komma med ett nytt alternativ.

Det framhålles ofta om detta tillägg som något tänkvärt att det framlades innan ännu 40 år hade förflutit sedan den nuvarande psalmboken blev stadfäst. Detta ger anledning att ytterligare understryka den inte ovanliga

synpunkten att vi lever i en föränderlig tid. Synen på psalmdiktningen har som framgår även av den korta inledande redogörelsen ändrats mycket under de senaste decennierna. I själva verket är emellertid detta att psalmrevisionen blev aktuell så relativt kort tid efter 1937 i och för sig inte så enastående. Det förefaller tvärtom ganska normalt såväl med tanke på andra länders kyrkor i nutiden som med tanke på svensk psalmhistoria i avlägsnare perspektiv. Beträffande de båda föregående svenska rikspsalmböckerna av 1695 och 1819 gjordes på privat initiativ de första försöken till psalmboksrevision ungefär tre årtionden efter den nya bokens auktorisering. Vad som nu är särskilt påtagligt ifråga om detta tillägg är dess nya stil i största allmänhet och dess på många punkter nya innehåll. Här kan man tala om något som ofta bryter av mot äldre svensk psalmdiktning. Den utvecklingen kan som nämnts iaktas även i psalmboksdiskussionen på trettiotalet.

Innebörden av begreppet "en ny sång" tolkas i regel som en ren tidsbestämning, något med tidens speciella krav överensstämmande som får träda i stället för något äldre och föråldrat. Den ursprungliga, gammaltestamentliga betydelsen av det hebreiska ordet för "ny" i "en ny sång" (ex. i Ps. 96: 1) anses ha eskatologisk innebörd, en lovsång till Herren som världsskaparen och världsdömdaren (Bibl. Kommentar, *Altes Testament Bd XV/2. Psalmen*, av H. J. Kraus, 1960). Särskilt bekant har Martin Luthers tolkning av psaltarpsalmen 96: 1 blivit. Han inledde sin diktning med en visa vars första rad, "Ein neues Lied wir heben an" på senmedeltida sätt anslöt till en nyhet som på detta sätt kungjordes, två lutheraners martyrdöd. Luthers tolkning av detta psaltarställe i en psalmboksupplaga 1545 inleder den tyska enhetspsalmboken av 1950. Han låter det syfta på evangeliet som något som uppleves i nuet och som med den gemensamma sången skall föras vidare. Med detta uttalande i hans sista förord till en

psalmboksupplaga kan jämföras den första raden i hans första kyrkovisa, den välkända "Nun freut euch, lieben Christen gmein" — "Var man må nu väl glädja sig". I djupare mening skulle då "en ny sång" innebära ett aktualiserande för en ny tid av evangeliets innehåll, ett samspel mellan evangeliet och tiden. Psalmer och visor är ett försök att förverkliga en sådan intention.

Ett av de drag som man strax fäster sig vid är melodiernas framträdande plats. Varje sång har i regel sin egen melodi. Text och melodi har ofta tillkommit i samverkan och hör samman. Detta överensstämmer som bekant med den gamla ordningen, som i princip åter har kommit till heders. Det hindrar väl inte att en äldre melodi ofta kan vara något bärande för en text av yngre datum och dessutom väl också en inspirationskälla för psalmdiktningen. Om melodierna skall här endast nämnas att de liksom texterna representerar snart sagt alla tider i den kristna sångens historia. I studieboken 1976 finns en uppräknig av olika melodigrupper, "musikaliska stilarter", tio till antalet. Man får här ett allmänt intryck av melodiernas skiftande ursprung och därigenom också indirekt av texternas mångfald. Här finns plats både för gregorianska hymner och negro spirituals. Samspelet mellan text och melodi är ett av grunddragen i Psalmer och visor. Instrumentuppsättningen i en av sångerna (680, av Britt G. Hallqvist) har med all sin mångfald en motsvarighet i 1600-talet, barockens århundrade. Här är det änglarna som sjunger "inför Guds himlatron", som det heter i inledningsraden. Redan sammansättningen "himlatron" leder tanken till 1600-talsspråk. De sju instrumenten i denna orkester är trumpet, fiol, pipa, herdeflöjt, trumma, puka samt slutligen blockflöjt.

Det är då alldeles i sin ordning att man i detta tillägg ofta möter sådana ord som "sjunga", "sång" och "lovsång". Samlingen avslutas emellertid med en kategori "läsepsalmer", en rubrik som har sin motsvarighet

i psalmboken från 1937. Beteckningen är inte ägnad att befordra den synpunkten att alla dessa psalmer och visor borde kunna få användning även som "läsepsalmer". Karl-Gustaf Hildebrands "Den mörka floden" (XII, ursprungligen klockinskriptionsdikt) räknas sålunda som "läsepsalm" men borde väl fylla kraven att fungera som kyrkovisa. En annan av dikterna under denna rubrik, översättningen efter Juan de la Cruz, "Jag känner den" (VIII, Frostenson) är med all sin på ett djupt poetiskt sätt förkunnade mystik ett exempel på mera renodlad religiös lyrik. Även som "läsepsalm" torde den förefalla väl svår och obegriplig. Allt beror på vad man vill med dessa "läsepsalmer". I och för sig har en meditativ text som denna sitt stora värde och sin betydelse.

Psalmdiktningen har under ett tidigare skede i hög grad präglats av ett samband med profan diktning och estetik. För 1600-talets vidkommande har Esbjörn Belfrage i sin avhandling "1600-talspsalm" visat ett samband beträffande psalmdiktningen inte endast med de bibliska och urkristna förebilderna utan också med konstdiktningen efter klassiska förebilder. Samma om man så vill "litterära" tendens präglade i hög grad även psalmboken av 1819. På denna punkt är motsatsen till den innevarande tiden mycket stor. Nutida "verkligt modern" profanlyrik och psalmdiktning förefaller ibland enligt vad som nyligen har framhållits närmast med tanke på tyskspråkig psalm och lyrik vara varandras motsatser (K. Ch. Thust, *Das Kirchen-Lied der Gegenwart*, Göttingen 1976, s. 307—324). T. S. Eliot har förklarat att för den stora majoriteten av människor som älskar poesi "religiös poesi" kan framstå som en variant av lägre ordning (dens., *Vad är en klassiker och andra essayer*, sv. övers. 1948, s. 108). Med tanke på sådana uttalanden är det då av speciellt intresse att kunna konstatera att dessa Psalmer och visor är väl värda att studeras och begrundas även ur poetisk synpunkt. Esbjörn Belfrage har un-

dersökt tilläggets litterära stil (i: Och en framtid full av sång, utg. av Anders Frostenson 1975). Den poetiska stilen visar stor variation beträffande strofbyggnad, ofta med orimmade texter eller assonanser. Sambandet med en senare tids lyrik och vistradition hör till alla de olika inslag som ger Psalmer och visor dess litterära karaktär. Belfrage framhåller att kravet på sångbarhet varit en återhållande faktor när det gällt den litterära stilen. Psalmer och visor innehåller också liksom i något högre grad det ursprungliga till kyrkomötet inlämnade förslaget av 1975 bidrag från författare som eljest gjort sig kända som profanlyriker. Psalmer och visor innehåller sålunda dikter som nu blivit psalmer av Karin Boye och Hjalmar Gullberg. Två dikter, av Artur Lundkvist och Harry Martinson, har med författarnas medgivande bearbetats av Anders Frostenson och fungerar här som läsepsalmer. En dikt av Harry Martinson fungerar som sommarsalm: "De blomster som i marken bor" (690).

I sin prästmötesavhandling i Skara 1972, "Att färdas mot brunnar", har Olof Henricson, typiskt nog med denna inledningsrad ur en dikt av Johannes Edfelt, givit en ingående redogörelse för sambandet mellan nutida psalmdiktning och motiv i nutida allmän lyrik. På denna punkt finns också en anknytning till en något tidigare religiös lyrik från slutet av tjugotalet. Ragnar Jändel förklarade en gång att all äkta dikt egentligen har religiös innebörd. Detsamma ansåg Atterbom ett århundrade tidigare. Av särskilt intresse är i detta fall de båda bearbetade dikter av Arthur Lundkvist och Harry Martinson som nu båda återfinnes bland "läsepsalmer", en benämning som ju inte fanns i upplagan av 1975. Båda dessa dikter tar upp problem som på ett nytt sätt har blivit mer brännande än någonsin. Det är uttrycket för Guds ofrånkomlighet i Lundkvists "Djupen sätter han i skälkning" ur hans dikt "Agadir" och de från en sång i Martinsons "Aniara" sammanfogade stroferna

"Hur svårt att ena tron med livets dagar". Rymdålderns kosmiska frågor utgör här bakgrunden. De eskatologiska motiv som hör samman härmed skymtar redan i den första psalmens sista rad i uttrycket "när världen störtar samman" (613, O. Hartman).

Inslagen från profanlyriken har också en anknytning till tilläggets allmänna poetiska form. Ett grundläggande drag är som nämnts strävan efter enkelt och lättbegripligt språk. Den tar sig uttryck i de flesta sångerna. Kommittén har sökt att utröna och ta hänsyn till språkets förändringar under de senaste decennierna. Det finns dock en avgjord fara för psalmdiktningen att mista något väsentligt genom ett alltför förenklat språk. Ord med traditionens rikedom kan också bevaras och förklaras. Tilläggets språkform har särskilt i de icke vis-artade partierna genom anslutningen till bibelordet bevarat en viss språklig psalmstil.

Till förenklingen hör en större konkretion. Ett par exempel kan belysa detta. "Då övergävo alla lärjungarna honom och flydde", står det i passionshistorien. Frans Mikael Franzén återger det så i psalmen 85: "Jesu, dig i djupa nöden / dina egna överge." Sången 667 i tillägget, av Britt G. Hallqvist, åskådliggör det:

Alla sviker.
Ingen orkar
vara stark och trogen.
Fly ur staden,
över bäcken
in i mörka skogen!

En hel strof i fortsättningen av Franzéns psalm handlar om att Johannes var den ende som blev kvar. I tilläggets citerade återgivning står endast: "Bara Johannes / vid korset står kvar med Maria." Till den större konkretionen hör undvikande av allmänbegrepp. I "Gud skapade de klara vattnen" (717, O. Hartman) talas inte allmänt om gräset och om markens blomster utan naturbeskrivande om "gräsets gröna matta / med starr och

hundkax och violer / i väldiga och skira mönster”.

I den nya psalmdiktning som på trettioåret föregick 1937 års psalmbok förekom ofta ett bildspråk från vardag och arbetsliv och överhuvud från en annan miljö än den bibliska. Man ville skildra och ge uttryck för det nutidstillvända. Bland annat skedde detta med bildspråk från teknik och industri. Natanael Beskow tecknade i de båda förslagen av 1936 ett genomsnitt av en börjande arbetsdag i olika miljöer, ”En dag har börjat” (resp. nr 480, 428). I septemberförslaget infördes denna sång med några detaljändringar som knappast var förbättringar, och vid slutredigeringen av 1937 års psalmbok blev den struken. I några rader tecknade författaren konkreta bilder ur arbetslivet: plogen som skär sitt raka spår och svänghjul som går i jättehallar. Guds skapar-tankes rikedom (formuleringen i Februari-förslaget) var det samlande. Författaren väntade sig att den dag skulle komma då arbetslivet ”som ett heligt sakrament” skulle bära ut Guds godhets rikedom kring jorden.

I motionen om psalmboken vid kyrkomötet 1958 framhölls att man behövde psalmer som svarade mot vår tids situation. Detta ofta hörda krav har ibland även tolkats som en önskan att låta nutida arbetsliv och vardag vara med om att formulera psalmernas bildspråk. Den ofta hörda kritiken mot det ”agra-ra” bildspråket syftade att placera det bibliska innehållet i en ”modern” miljö. Det som det här är fråga om berör ett mycket vanligt drag i denna tidens psalmdiktning från andra länder. Där möter man sådant som storstaden, teknik och arbetsmiljö, fabrik med löpande band, atomkraft. I det för kyrkomötet 1975 framlagda förslaget fanns gott om nutidspräglade ord: varuhus, kontor, fabrik, trafiksignaler, alarm, ambulans, kirurg, respirator, dator och cell. Man skulle kunna finna samma tendens till nutidspräglad ordval i mycket av nutida predikospråk.

Det slutliga tillägget av 1976 innehåller

inte så mycket av det slaget av nutidstillvändhet. Däremot är anknytningen till vardagen och till livet sådant det är mest ett ofta framträdande drag. I en av psalmerna (visorna) är det barnens vardag det gäller, deras ”hopp-rep”, ”fästning av lera och strå” (619, Britt G. Hallqvist). En genomgående tendens går ut på att betona skapelsen och i denna mening också upphäva skillnaden mellan det sakrala och det profana. En av sångerna med den Psaltaren 24 härrörande inledningsraden ”Jorden är Herrens” söker måla Guds skapelse i all dess totalitet. Hit hör markens lilja men också ”stadens ljus, drivhjulets sång” (716). I Frostensons psalm ”En vanlig dag när inget särskilt händer” (618) anger denna inledningsrad en viss anknytning till tidens vardagslyrik. Motivet är att Gud har ställt människan i livets mitt ”och i sitt skaparverk”. Liksom i evangeliets skildringar ”går Gud omkring på gatan”, den religiösa verkligheten flyttas in i ett här och nu.

Detta kan också ge anledning till ett par iakttagelser beträffande den kristusbild som tecknas i Psalmer och visor. I några av sångerna finns en anknytning till temat från Evans-ton-mötet 1954, Kristus som ”hope of the world” — ”han och ingen annan” (616). Ser man honom blott som timmermannens son har man inte sett vem han verkligen är (663). Han ”hjälppte alla och bar vårt kors” (613). Till honom riktas bönen att, som det här uttryckes, ”spela samman oss” (614). Men han är också den som enligt domsevangeliet behövde en nästa, han identifierar sig med den hungrige, törstige och husville. ”Och din ras och ditt språk och ditt namn gör detsamma, var du där?” står det i refrängen med ett ständigt återkommande ”var du där” (632, A. Frostenson), om man så vill en association till en känd negro spiritual, ”Were you there when they crucified my Lord” med samma återkommande ”were you there?”. På ett annat ställe är bilden av evangeliernas Jesus en annan: ”Det lyser så grant om hans hår” (619,

Britt G. Hallqvist). Det är nästan som i Karl-feldts "Den rike ynglingen": "Guds klara som-mar var hans blick och bjugg i sol hans hår."

En av de psalmer som i det slutgiltiga till-lägget av 1976 placerades bland läsepsalmer innehåller temat Kristus i storstaden (VI, A. Frostenson):

Du som genom gatans trängsel bar ditt kors,
kom och var oss nära mitt i stadens sorl.

Kom på stenar nötta av miljoner steg.
Här din vingård ligger, här vi dig kan se.

Anknytningen till storstaden blir ännu mer markerad i en följande strof som handlar om "middagstimman" och om "trafikens brus". Ämnet Kristus i storstaden har som man kunde vänta många motsvarigheter i nutida psalmdiktning från andra länder. I de amerikanska lutherska kyrkornas "Hymnal" från 1958 finns en grupp "City, nation, world". Storstaden tecknas som ett utomordentligt problem med alla dess konsekvenser, "in busy street of barter, / in lonely thoroughfare, / the people's spirits languish: / But thou O Christ, art there". Den sistnämnda raden avslutar varje strof. Frostensons ovannämnda psalm går mera direkt på sitt ämne: Kristus var förtrogen inte bara med landsbygd utan också med storstad, han kan upplevas också här som det står "mitt i dagens brådska".

Här ligger det nära till hands att nämna teckningen i Psalmer och visor av tidens oro och jäkt. Dessa tidsfenomen har nu med sina välkända benämningar också en roll som ämne i psalmdiktningen: det kristna livet skall levas inte i en skonsam och skyddande miljö utan i orons värld: "Människors krav skall pressa oss, / och tvivel, / oro och jäkt skall tynga våra sinnen" (712, Britt G. Hallqvist, efter engelsk text). "Ingen har tid, / alla har sitt att göra" (703). Tidens stress kombineras med ångest (691). Jag har inte funnit ordet stress i den nyssnämnda amerikanska psalm-boken såsom tidsbeskrivning men väl det när-

besläktade "strife", den oro som skapas genom konkurrensförhållande mellan människor och grupper. Ordet stress som något tidstypiskt förekommer även i den aftonpsalm som i egenskap av läsepsalm avslutar samlingen. Med målande ord beskrives hur dagen tonar bort: "Nu sjunker bullret / och stressen släp-per." I fortsättningen kan man ana ett avläg-set samband med psalmsångens från gamla kyrkans tid härrörande motivering att påkalla änglarnas beskydd (Läsepsalmer XIV, L. Thunberg):

Din änglavakt våra mödor bär.
O Gud, välsigna
med nattens vila
det folk vars mening du ensam är.

Något av liknande tendens med en viss släktskap med Franzéns "när jag mig ensam finner / är du, Barmhärtige, hos mig" (1937 nr 433) får man kanske utläsa av begynnelse-raderna i en annan läsepsalm, "Släck de tu-sen bildernas skärm. / En är verkligheten i Gud" (VII, O. Hartman). "De tusen bilder-nas skärm" blir för många en association till TV-skärmen.

Uttrycken för denna tidens speciella pro-blem, mänsklighetens ödesgemenskap i arbets-liv och i de stora världssammanhangen, utgör en bakgrund i många av psalmerna. Ord som "skiljemurar", "raser" är nog för att rikta tanken till dessa världsproblem. Som enande moment framhålles att Guds kärlek vandrar "bland alla människor, folk och raser här" (713, A. Frostenson, "Guds kärlek är som stran-den"). Här framhålles orsaken till skiljemu-rarna mellan människor:

Och ändå är det murar oss emellan
och genom gallren ser vi på varann.
Vårt fängelse är byggt av rädslans stenar
Vår fångdräkt är vårt eget knutna jag.

Samma tanke, att fångenskapen och gräns-murarna från början har att göra med något inom människorna en och en har framhållits

i en samtida tysk sång. Formuleringen är här en annan:

Wir richten Mauern auf, wir setzen Grenzen
und wohnen hinter Gittern uns'rer Angst.
Wir sind nur Menschen, die sich fürchten
können,
wir brachten selbst uns in Gefangenschaft.

(Christa Weiss 1965. Thust, anf. arb s. 77, 778)

Motsatsen till vardagen är i regel inte, såsom redan har antytts, "helg" och "högtid" i förut traditionell mening. Söndagen omnämnes i registret på ett ställe, vid den psalm som börjar "En söndag var skapelsens första dag" (635). Skapelsedagen ställes i samband med uppståndelsen och kyrkans födelsedag. Det ringer i de nya psalmerna inte några kallande klockor till högmässa i Guds kyrka, men väl talas i Carl Bobergs sång "O store Gud" (738) symboliskt om "evighetens klara klockor". Klockspel utgör i en psalm av Frostenson en sinnebild för den heliga treenigheten (614). På ett ställe heter det, med bildspråk från unglyrklygghet och psaltartext: "Kring sockenkyrkans altar han samlar än sitt folk." Det lilla ordet *än* som sedan återkommer i raden "än räcket Guds frälsning" utgör i all sin obetydlighet ett viktigt och karakteristiskt drag från psalmdiktning i Sverige kring sekelskiftet (696, G. Widmark). Det kändes då som en ny och befriande upplevelse att åter föras "de gamla vägarna". Eljest finns knappast något av det mera traditionella bildspråket för "gudstjänstens glädje och högtidlighet" som det hette 1819, gudstjänstpsalmer genomlysta av gammaltestamentligt eller romantiskt bildspråk. Tvärtom ifrågasattes det med kritik om inte "vårt hjärta svävat / i en hög koral / ovan världens hunger, / tårar, blod och kval", medan i stället gudstjänsten bör tvingas "ner på nödens jord" (633, Britt G. Hallqvist). Ordet "helg", som ingår i en överskrift över en kategori psalmer 1937, förekommer inte. Det är på väg att mista sin gamla religiöst-kyrkliga innebörd.

Kyrkoåret är däremot markerat. I samband med Kyndelmässodagen och Jungfru Marie bebådelsedag presenteras nya mariasånger, sålunda något direkt nytt i svensk psalmdiktning. I det till kyrkomötet överlämnade förslaget ingick också översättningar från latinska texter av medeltida mariasånger. Med något av en dalmålnings åskådlighet skildrar maria-sången för kyndelmässodagen hur jungfru Maria, "min Herres mor /, vandrade varligt med barnet i famnen till kyrkans kor" (658, Eva Norberg).

Det är väl vidare ett tidens tecken att påsken har fått bli ämne för så pass många nydiktningar. Det har tidigare sagts att påsken inte har varit tema för svensk psalmdiktning sedan romantiken (Liedgren). J. A. Eklund endast snuddar vid ämnet i en av sina originalpsalmer ("Med Jesus fram i de bästa åren"), där det står: "Med Jesus, levandegjord i anden, / till nya skapelsens morgonglöd". Eklund har emellertid också utfört den översättning av "Crux fidelis", Fortunatus' korschymn, som står upptagen bland tilläggets passionssånger: "Höga kors, du enda ädla" (668). Den korschymnen är i svensk tradition känd som förlaga till påskpsalmen "Upp, min tunga", efter inledningsorden till den andra strofen av "Crux fidelis". Endast fem av de tio av Eklund återgivna stroforna ingår i Psalm och visor.

En av de nya påsksångerna återberättar påskevangeliet: "Någon har vältrat undan den tunga stenen" (672, O. Hartman). Ett nytt inslag i svensk psalmdiktning är Grundtvigs återgivande av sambandet mellan påskbudskapet och vårens skaparkraft (689, översatt av Frostenson). Den nya tonvikten på påsken visar sig också genom en ny återgivning av den medeltida påksång av typen "sekvens" som är känd med de latinska inledande orden "Victimae paschali laudes". I egenskap av "sekvens" med dess speciella ursprung och uppbyggnad ingick den som liturgisk beståndsdel i påskmässan. Den svenska

återgivningen (673) innehåller också motsvarigheter till dess gamla fyrradiga "skottvers", en inskjuten strof som även i den nu föreliggande översättningen har bevarat det avslutande gamla böneropet "Kyrieleis": Herre förbarma dig. Det kunde dock ha förklarats i registret liksom ordet "sekvens". Den nu föreliggande svenska texten är nyskapad. Jesus går, står det, "bland gräs i gryningsdunklet", ett uttryck som kan förefalla som en avlägsen motsvarighet till Pär Lagerkvists "skymningsgräset" (i dikten Livsbåten).

Samspelet mellan årets högtider och naturens rytm uttryckes också i Anna Greta Wides översättning efter Christina Rossettis "A christmas carol", In the bleak mid-winter. Inkarnationens yttre ram tecknas så (655):

Mitt i vintern var det,
stormen svepte hård,
land och hav låg frusna,
snö kring by och gård.
Snö föll över världen
tusen vintrar än.
Mitt i vintern var det,
längesen.

Den gamla rytmen vardag—helg har i viss mån ersatts av en annan, motsatsen och samspelet mellan det kristna livets innersida och uppgifterna i världen. Två av tilläggets överskrifter antyder denna rytm: "Att leva av tro" och "Tillsammans i världen". En psalm av den förra kategorien har rubriken "Stillhet—meditation" (691).

Bland psalmerna om kyrkan bär endast en överskriften "Gudstjänsten" medan inte mindre än nio handlar om nattvarden. Detta är något betecknande för nattvarens ökande betydelse. Det andra sakramentet, dopet, skymtar blott fram i förbigående, bl.a. i Sam Permans "Gud har en famn" (698). Det kan här tilläggas att dopet säges spela så gott som ingen roll i den nya tyska psalmdiktningen (enl. Thust, anf. arb. s. 157). Nattvarens bröd och vin hör till de återkommande ut-

trycken, "en fattigmåltid, enkelt vin och bröd, / en kärleksfest med himmelskt överflöd" (642, Frostenson, efter en amerikansk refräng). Överskriften och formuleringen av en av sångerna (636) antyder det urkristna och i denna tid aktualiserade upplevelset av offergåvor som bäres fram. Inledningsraden till en av nattvardssångerna, "Kläd dig, själ, i högtidskläder" erinrar något om Francks "Schmücke dich, o liebe Seele" och, vilket är särskilt väsentligt, följer denna melodi av Johann Crüger. Inte minst ur melodins synpunkt är det en stor tillgång att Luthers här mycket omarbetade omdiktning och tilldiktning till en medeltida nattvardsleis, "Gud vare lovad! Han som i sin godhet" åter ingår bland svenska nattvardspsalmer. Nattvardsmystikens bildspråk hör också till det som skapar kontakt med äldre psalmtradition. Här talas om mörker och djup, avstånd, närhet och ljus (642), dagg som faller (637). Elis Erlandssons nattvardspsalms "Det helga bröd på altarbordet vilar" (640) hör till trettio-talets psalmdiktning och präglas också den av mystikens tonvikt på ord sådana som "vilar" och "källan".

Skapelsens tema hör närmast till det självklara i en psalmbok. Det finns särpräglade och nya drag beträffande detta ämne i Psalmer och visor. I Harry Martinsons dikt som här utgör sommarpsalm, "De blomster som i marken bor" finns en viss underton från svenskt 1600-tal. I en annan psalm om skapelsen och naturen, den nyssnämnda "Gud skapade de klara vatten" (717, O. Hartman) är innehållet särskilt i ett par strofer präglad av nutidsproblem på så sätt att här framhålls motsättningen mellan Guds skapelseförbund och människans sätt att gå fram på jorden. Anknypningen till ämnet skapelsen är också uttryckt genom karakteristiska ordsammansättningar: skaparord (615), skaparverk (618), skaparvind (626), skapande Ande (628), skapardag (629). Det förstnämnda uttrycket "skaparord" har en bekant motsvarig-

het i en psalm av J. A. Eklund, "Gud gav i skaparorden" (1937 nr 417). I ett par av sammansättningarna finns ett samband med inledningsraden i medeltidshymnen "Veni Creator Spiritus", Kom skapande Ande.

Ordet "vind" hör till det mycket favoriserade bildspråket. I en av de här uppräknade psalmerna, 626, förekommer även uttrycket "Jesusvind". "Rättvisan drar som en vind genom världen", står det i nr 728 (G. Bexell). Denna vanliga bibliska bild har här oftast med Anden att göra, den som likt vinden blåser vart den vill, medan vi inte ser den (624). När man nu så påtagligt ofta i dessa nya psalmer möter uttrycket så har det väl också andra anknytningar. Det ligger nära till hands att göra en jämförelse med ordets funktion i Karlfeldts poesi enligt en undersökning beträffande denne "Vindens diktare" av O. Lagercrantz (i: Jungfrun och demonerna, 1938).

Närhet och avstånd är ett av de många motsatspar som Psalmer och visor ger exempel på. Mycket av innehållet understryker tanken på Guds närhet. Han är inte långt borta utan finns här och nu. Man finner honom inte "högt i stjärnehimlen", han kommer med barnet, blomman, vinden, han är i Ordet "här till oss i dag" (707). "Allt är närhet, vår värld är hans värld" (621). Å andra sidan finns en inriktning mot avståndet, mot något eskatologiskt och hinsides med dess bibliska bildspråk, kulminerande i den avslutande bibelsången: "Amen! Lovet och priset."

Ett slags variation på temat närhet och avstånd finner man också i den stora spännvidden mellan å ena sidan psalmer som tolkar mystikens innerliga gudsgemenskap och kristusgemenskap och å andra sidan sådana som ger uttryck åt och försöker tolka nutida sökande och främlingskap. Mystikens uttryck genom bildspråk som "närheten" och "källan" har redan antytts. "Allt sin källa har i dig" heter det (614) och det kan talas om upplevelsen en vanlig vardag av "en evig källa djup" (618). I ett annat fall talas med

den kristna poesins språkbruk i alla tider om andens eller pingstens eld (627) eller om floderna som går mot havet (686, Frostensons återgivning av Ambrosius Deus Creator omnium) enligt Predikaren 1 v. 7. "Jag vill sjunga om min vän" lyder inledningsraderna i de tre stroforna av en kristuspsalm (734, Eva Norberg) med bildspråk som speciellt hör hemma i Höga Visan och erinrar om exempelvis Wallins "Var är den Vän som över allt jag söker" eller E. Sjöbergs (Vitalis) kristuspsalm "Min vän är ljuv, min vän är mild" (Nya psalmer 1921 nr 586). "Rösten är min väns" står det i sången nr 740 (E. Norberg), ett uttryck som kan uppfattas som en variation efter Karlfeldts kända ord i dikten "Sjukdom".

Det motsatta draget av avstånd och en frågande inställning till den kristna tron tolkas i en av sångerna med orden "Jag har ofta frågor, Herre, men så sällan har jag svar" (694). Andra försök att tolka den sökande och ovissa människans inställning och motiv finns i en läsepsalm: "Jag kom inte hit för att jag tror. / Jag kom hit för jag behöver dig" (IV). En strof börjar: "Hör du mig, Gud?" (703). Inslag som dessa i svensk psalm (eller andlig visa) är något nytt trots den teoretiska och principiella överensstämmelsen med det wallinska programmet att boken skulle vara till för alla och representera olika åsikter. Man kan i detta sammanhang erinra sig all den diskussion som på sin tid utlöstes av Liedgrens "Mästare, alla söka dig" med dess "du hör vad hjärtat ber, / även när läpparna häda".

Den nämnda jämförelsen med äldre svensk psalm på denna punkt, när det gäller den principiella inställningen till den kristna tron, anger sålunda en ny ton i psalmdiktningen. Man vänder sig bort från teoretiska förklaringsförsök, en grundläggande visshet, en samlande punkt, får vara nog: "Det är nog, o Gud, att veta, / att jag lever i din hand" (694, T. Littmarck). Sjalva längtan och sö-

kandet efter ljus och klarhet utgör ett sanningskriterium och ett svar (615, A. Frostenson).

Det finns liksom i ny psalmdiktning från andra länder ett gammalttestamentligt inslag i Psalmer och visor som markerar en viss egenart. Detta kan konstateras redan på så sätt att bland registrets uppräkningsnamn på bibliska personer också finns representanter för Gamla Testamentet, om än inte många. Särskilt kan noteras att Abraham flera gånger nämnes. I en strof (725:3, A. Frostenson) förekommer han tillsammans med Noa. Båda illustrerar den framåtblickande och förtröstansfulla tron:

Länge förrän regnet kommit
hördes Noas hammarslag.
Bortom främlingskap och trældom
Abraham såg Kristi dag.

Ett mycket mera påtagligt intryck av den betydande roll som Gamla Testamentet spelar i detta tillägg får man genom sångernas talrika hänvisningar till gammalttestamentliga texter.

Ett par uttryck kan särskilt nämnas för deras anknytning till Gamla Testamentet. Vi flydde från Guds vila till landet Rastlöshet (691, A. Frostenson). Det är den ostadige och flyktige Kain som bosatte sig i det symboliska vandringslandet "Nod" (1 Mos. 4:16). Det hemliga tecken och det hemliga namn som det talas om i sången 739 (Y. Eggehorn) kan också anknytas till berättelsen om Kain (O. Hartman i: Och en framtid full av sång s. 23). Ett inslag av gammalttestamentlig livssyn synes kunna förknippas med den nämnda bearbetningen ur Artur Lundkvists Agadirdikt. Det finns ingen makt bredvid Gud, han är den absolut suveräne, det finns sålunda ingen ond makt bredvid Gud. Det "finns ej annan hjälp mot Gud än Gud". Det tjänar inte heller något till att söka honom eftersom det är han som omsluter och fyller allt.

Psalmer och visor utgör som nämnts ett försök att följa det gamla mönstret att låta kyr-

kans sång i alla tider alltifrån urkristen och gammalkyrklig tid bli representerad. I stort sett och mycket summariskt låter sig innehålllet fördelas på tre grupper. Den första utgöres av sångerna från denna innevarande tid. Den andra gruppen utgöres av sådant som på ett eller annat sätt kan förutsättas som mycket bekant för många, som är omtyckt och "insjungnet" men hittills inte fått sin plats i psalmboken. Som så många gånger förut när det gällt psalmboksförslag särskilt i detta sekel har det varit fråga om väckelsens sång. Till det "nya" i Psalmer och visor hör sålunda välkända sånger från den äldre pietistiska väckelsen och från den senare mera evangeliskt betonade och med influenser från anglosaxiskt håll. Hit hör, för att nämna några av de mest bekanta bland de här införda väckelsesångerna: "Säg mig den vägen som drager till livet", "Var jag går i skogar, berg och dalar", "O hur saligt att få vandra", "Löftena kunna ej svika". Uppräkningen är som sagt inte fullständig. I dessa fall har det varit ett intresse att återge text och melodi oförändrade. En sång som står i särklass och hör till det mycket "insjungna" är "Hosianna" med musik av Vogler.

Den tredje av dessa grupper skulle utgöras av sådan äldre andlig sång som inte på förhand kan antas vara mera allmänt bekant. Denna grupp har ett högst skiftande innehåll. Här finns exempelvis äldre protestantisk sång, bl.a. "När världens Frälsare jag ser" (664, efter engelsk text av I. Watts, översatt av A. Frostenson) och Luthers nyssnämnda nattvardssång (643). Framför allt är det när det gäller denna grupp de för denna tid bearbetade sångerna från gamla kyrkan och medeltiden som ger tillägget något av dess prägel. Här finns som redan har nämnts namnen Ambrosius och Fortunatus representerade men också Wipo (673, påsksekvensen *Victimae paschali*) samt exempelvis Abélard (744, i översättning av Staffan Larsson). Påsksekvensen har lång tradition i svensk psalm och det har

också julsekvensen "Laetabundus" (654, Låt oss sjunga). Båda de sistnämnda svenska texterna är återgivna av A. Frostenson.

Återgivningen av sådana äldre texter måste vara fri och det är i princip intet nytt att den sker s.a.s. på den närvaranden tidens villkor. I en version i Psalmer och visor av en gammal hymn från Ambrosius' tid kan ingå nya uttryck för oändliga tidsmåt (705: miljarder år din skapardag). Den frågan kan väl alltid ställas hur mycket en text får ändras för att ett ursprungligt författarnamn skall få följa med. Tillvägagångssättet nu vid överförandet av kyrkans gamla sång bygger på något av samma princip som exempelvis på reformationstiden: melodierna blir oförändrade medan texterna återges med större eller mindre ändringar.

"Inte sedan J. O. Wallins dagar har den svenska psalmen upplevt en så rik förnyelse som nu. Utländska bedömare har t.o.m. talat om den svenska psalmexplosionen." Så stod det i den text som presenterade kommitténs i början av 1975 framlagda ursprungliga förslag. Samtidigt har det från tyskt håll förklarats att den evangeliska psalmdiktningen har sett sin bästa tid, vad man nu upplever är en dess "Spätblüte", man sjunger överhuvud inte så mycket tillsammans, talar hellre (Thust, anf. arb. s. 717). Det nu föreliggande tillägget Psalmer och visor liksom dess motsvarigheter i så många andra länder ger inte anledning till en sådan slutsats. Det finns en vilja att skapa en "ny sång". Misstron beträffande tidens möjligheter att på detta område vara nyskapande har paralleller särskilt under 1800-talet men även senare. Man borde inte, har det sagts, vänta på nya uppenbarelser av kyrklig lyrik (Nelle, Geschichte des deutschen evangelischen Kirchenliedes, 4 uppl. 1962 s. 295). Det fanns däremot också de som för Sveriges vidkommande förespådde att den närmaste tiden efter det att den nya psalmboken 1937 hade blivit stadfäst skulle komma med mycken ny psalmdiktning. Detta har allt-

så visat sig riktigt.

"Psalmer och visor 76" innehåller många värdefulla bidrag. Av stor betydelse har det utan tvivel varit att texterna och melodierna redan under arbetets gång har blivit föremål för bedömning från olika håll. Det finns emellertid många värderingsgrunder, synpunkter och utgångspunkter. Om psalmdiktningen skall söka tillgodose dem alla hamnar den i en konturlöshetens mångfald. Bedömandet av psalmers innehåll och värde har skiftat även under de sex decennier som det närmast har varit fråga om i denna överblick. Det förefaller emellertid med tanke på ett fortsatt arbete att åstadkomma en enhetlig psalmbok vara mycket önskvärt att den gamla frågan toges upp till nytt övervägande vad som skall känneteckna en kyrkans psalm som skall ingå i en psalmbok. Man skulle kunna åstadkomma en viss gränsdragning mellan psalm och visa. Det slutliga resultatet skulle då bli en psalmbok där allt det väsentliga av äldre svensk psalm fick vara kvar, kompletterat med det nya som motsvarar kraven på en gudstjänstpsalm. Ett tillägg med andliga visor kunde vara av mera rörlig karaktär och skulle i princip vara avsett för andra tillfällen än den vanliga gudstjänsten. Om psalmboken skall innehålla ett särskilt tillägg med "läsepsalmer" så synes detta förutsätta en bestämd uppfattning och motivering av vad det är som skiljer dem från övriga psalmer och visor. Man kan måhända efterlysa en sådan motivering beträffande flera av de i Psalmer och visor 76 ingående läsepsalmerna.

Det finns en önskan och ett behov av en ny psalm från denna tid. Det finns också all anledning att bevara allt det väsentliga av den gamla psalmen, helt enkelt därför att den med hänsyn till såväl text som melodi inte kan ersättas med något annat.

Allan Arvastson

Exklusivitet eller inklusivitet?

Några lyriska texter i 1970-talets svenska psalmarbete

Från och med första söndagen i Advent 1976 har Svenska kyrkan ett officiellt tillägg till Den svenska psalmboken från 1937. Det har redan skrivits flera artiklar om det psalmkommittéarbete som lett fram till det nya tillägget och mer kommer med all säkerhet att skrivas. Här finns nämligen ett omfattande material i form av protokoll, texter, textbearbetningar, kommentarer, tonsättningar, debattartiklar etc. Materialet är långt mer omfattande än att gälla enbart de psalmer, som nu finns i tillägget. Över tusen texter torde ha bedömts och till en godkänd text finns det någon gång upp till tjugo varierande tonsättningar.

Här skall nu en punktbelysning ske av en speciell grupp texter, åtta stycken som alla finns medtagna i 1969 års psalmkommittés betänkande Psalmer och Visor. Tillägg till Den svenska psalmboken (SOU 1975:3), i fortsättningen förkortat PsV75. Några av dem finns inte med i det slutliga tillägget, här kallat PsV76, eftersom dessa ströks av 1975 års kyrkomöte. Det gemensamma för de åtta texterna är att de har skrivits av kända, skönlitterära författare och att de i jämförelse med det övriga materialet är utpräglat lyriska texter. De är inte heller, utom i ett fall, ursprungligen avsedda att bli psalmer. Författarna är Karin Boye, Jan Fridegård, Hjalmar Gullberg, Pär Lagerkvist, Artur Lundkvist, Harry Martinson och Nelly Sachs. Härmed är materialet avgränsat.

Avsikten med framställningen är tvåfaldig. För det första är avsikten att på en första nivå ge en inblick i och systematisera behandlingen av texterna i psalmkommittén och kyrkomötet samt att något ytterligare belysa

problem i samband med tolkningen av texterna. Några påpekanden bör göras om vilka anspråk framställningen inte har. Det är inte fråga om samtliga texter, som kan föras till denna i och för sig svåravgränsade grupp texter. Det finns inte heller anspråk på att totalt kartlägga behandlingen i historisk mening. En sådan uppgift får lösas i ett framtida större avhandlingsarbete. Det är heller inte fråga om fullständighet i behandlingen av texternas och författarnas litteraturhistoriska bakgrund och samband. — Slutligen bör sägas att det här gäller texten och inte musiken.

För det andra är avsikten att med hjälp av föreliggande material på en andra nivå kortfattat behandla ett övergripande problem, som vi rubricerar som frågan om exklusivitet resp. inklusivitet vad gäller bedömningen av skönlitterära texter ur kristen/teologisk utgångspunkt, särskilt i frågan om dessa texter skall kunna användas som psalmer eller ej.

Vid behandlingen av denna fråga om exklusivitet — inklusivitet skall vi använda nedanstående schematiska frågestruktur. Det är samtidigt vår uppfattning att en bestämd hållning/teori i denna fråga orsakas av en eller flera av följande faktorer:

1. Läsarens kunskap resp. brist på kunskap om fakta om t.ex. författarens livsåskådning, textens sammanhang och diskussionen om tolkningen av texten.
2. Läsarens uppfattning om textens språk, stil, form m.m. Här är det fråga om läsarens ev. vana att läsa, tillgodogöra sig och reflektera över lyriska texter, inte minst förmågan att kunna bedöma nyheter i stil och språk.

3. Läsarens egen livsåskådning. Här finns åtminstone två delfaktorer.

a. Tolkningen av konstnärliga uttrycksformer överhuvud utifrån kristen referensram. Har man en livsåskådning/teologi, som ger möjlighet till tolkning av tillvaron i dess helhet och allt mänskligt liv, ökar givetvis möjligheten till en inkluderande tolkning av och hållning till även konstnärliga uttrycksformer. Har man däremot en snävare referensram, är risken större för en redan i utgångspunkten om inte negativ så i alla fall icke-integrerade hållning och principiell oförmåga att teologiskt/kristet behandla konstnärliga uttrycksformer och de tolkningsproblem dessa medför, särskilt om de handlar om traditionellt icke-kristna företeelser.

b. Tolkningen av respektive dikts livsåskådningsinnehåll. Även med vidare referensram enligt a. ovan kan man p.g.a. b. komma till en exkluderande tolkning. I så fall är det fråga om en konflikt av tros- och/eller livsåskådningsmässigt slag.

Långt före psalmkommitténs tillkomst 1969 hade undersökningar gjorts angående vilka lyriska texter som var tänkbara för en psalmbok. Detta arbete utfördes fr.a. av Anders Frostenson i anslutning till Hymnologiska Institutet. Genom kännedom om svensk och utländsk lyrik och genom personkontakter med författare fick Frostenson tidigt översikt över potentiella psalmtexter. Efter psalmkommitténs tillkomst intensifierades arbetet i denna fråga i mån av tidsresurser, bl.a. genom systematisk genomläsning av lyrik från främst 1900-talet.¹ Det är, som redan påpekats, en

uppgift för framtida hymnologisk och/eller litteraturhistorisk forskning att besvara frågor av typen: Hur gjordes urvalet av texter? Vilka valdes? Hur blev behandlingen i psalmkommittén? Det kan bara nämnas att, förutom de som finns i PsV75, några texter av t.ex. Aspenström, Edfeldt, Ferlin, Forss och Harriet Löwenhielm behandlats samt en rad ytterligare texter av t.ex. Gullberg, Lagerkvist och från senare tid Setterlind.

Detta slags texter, som i kommittéarbetet gick under namnet lyriktexter och i den offentliga debatten kom att kallas allmänreligiösa, behandlades också ofta i en grupp för sig i reaktionerna på PsV75, inte minst i de många remissinstansernas synpunkter. I dessa senare finns det två linjer: en mer exklusiv och en mer inklusiv. Å ena sidan intar fr.a. flera domkapitel en sådan gentemot psalmkommitténs förslags exklusiv och restriktiv hållning. Förslaget sägs ha gått för långt på "den religiösa allmänningen"² utan att draga någon klar gräns mellan lyrik och psalm.³ Frågan var vidare — som det hette — om bidragen från inom den profana litteraturen erkända författare var av en dignitet som motiverade att de togs med.⁴ I ärkebiskopens remissvar anslogs en, måhända överraskande, exklusiv ton: det ansågs "ytterst tveksamt"⁵ om dessa texter skulle göras till psalmer.

Å andra sidan anför andra remissinstanser en mer inklusiv och positiv uppfattning. Borgå domkapitel i Finland noterar med tillfredsställelse att texter av dessa författare är med-

² Remissvar 1975-05-13 från Strängnäs domkapitel, s. 2.

³ Remissvar 1975-05-05 från Göteborgs domkapitel, s. 2.

⁴ Remissvar 1975-05-12 från Skara domkapitel, s. 4.

⁵ Remissvar 1975-04-22 från Ärkebiskopen, s. 2.

¹ Förutom av Frostenson gjordes detta främst av Inge Löfström, Olov Hartman samt av Esbjörn Belfrage och undertecknad; de sistnämnda företog i Lunds UB en relativt utförlig inventering av möjlig svensk lyrik från 1900-talet.

tagna.⁶ Svenska språknämnden menar, att dessa texter jämte texter av t.ex. Hartman, Hallquist, Hildebrand och Frostenson har en hög kvalitet, medan andra texter i förslaget däremot inte kunnat undvika t.ex. svårförståelighet, schabloner och traditionalism.⁷ Slutligen påpekar Skolöverstyrelsen i ett utförligt remissvar att lyriktexter som dessa lämpar sig väl som underlag för undervisning i högstadiet religionskunskap.⁸

Redan en sådan kortfattad genomgång visar att denna i psalmhistoriskt perspektiv ingalunda nya frågor aktualiserats även av PsV75.⁹ Hur psalmkommitténs inställning skall bedömas, är inte alldeles enkelt att säga. De enskilda ledamöterna har ibland olika uppfattningar och vanligen är det den enskilda texten som står i förgrunden och inte principiella frågor angående relationen mellan teologi/psalm och lyrik. Det är ändå rimligt att påstå att psalmkommittén har haft en strävan att få med som acceptabla bedömda lyriska texter. Möjligen har dess inställning varit mera generös än återhållsam, någon gång kanske med baktanken att en speciell text får bli en mätare av opinionsläget; psalmhistorien visar, att kyrkomöten alltid strukit i kommitte-rades förslag.

I fortsättningen presenteras nu först den text som skall behandlas och därefter psalmkommitténs, främst dess textgrupps,¹⁰ bedöm-

⁶ "Varje svensk lyrikvän kan med tillfredsställelse lägga märke till, att författare som Boye, Gullberg, Lagerkvist och Martinson är representerade. Till och med för Jan Fridegård och Olof Lagercrantz har det funnits plats." Remissvar 1975-05-13 från Borgå domkapitel, s. 2.

⁷ Remissvar 1975-05-15 från Svenska Språknämnden, s. 1.

⁸ Remissvar 1975-05-02 från Kungliga Skolöverstyrelsen, s. 3.

⁹ Jfr t.ex. Allan Arvastson, *Den svenska psalmen*, 1963, s. 186 ff.

¹⁰ Medlemmar i textgruppen var Inge Löfström, ordf., Esbjörn Belfrage, Anders Frostenson, Olov Hartman, Per Olof Nisser samt undertecknad som sekreterare.

ningar, remissinstansernas ev. bedömningar, kyrkomötets diskussion och beslut samt i vissa fall en kortfattad introduktion i tolkningsproblem i samband med texten. Slutligen använder vi det anförda frågeschemat för analys av frågan om exklusivitet resp. inklusivitet i bedömningen. — Med PsV76 avses, som redan noterats, det slutliga av regeringen efter kyrkomötets behandling antagna tillägget, som togs i bruk första söndagen i Advent 1976. Den första texten lyder:

Djupen sätter han i skälvning.
All vår säkerhet bryts ner som halmstrån.
Visar han sin makt över världen
finns ej annan hjälp mot Gud än Gud.

Ensam bär hans vilja allting
mera nära oss än luft och vatten,
tränger in i allt. Varför söka
honom som omsluter, fyller allt?

Vi har blott att överlämna
oss — ej vilja annat än hans vilja
och hans kärlek alltid densamma,
ofrånkomlig och mot alla vänd.

(Nr 615 i PsV75, Läsepsalm I i PsV76)

Denna text har tillkommit genom att Anders Frostenson har främst ställt samman och rytmiskt bearbetat rader ur ett avsnitt i Artur Lundkvists långa dikt *Agadir* från 1961, närmare bestämt det avsnitt som börjar: "— Just som jag störtade ner i mörkret kände jag att Gud fanns, det grep mig som bävan och jubel: Gud gav sin närvaro tillkänna." Just dessa inledningsrader finns dock inte med i bearbetningen, möjligen beroende på deras alltför situationsbestämda karaktär. Vidare bör det observeras att ursprungsdiktens avslutande parti inte tagits med i psalmversionen, förmodligen beroende även här på dessa raders starkare anknytning till den speciella händelsen i *Agadir* och till dikten i övrigt. Trots att Frostenson bibehållit det mest allmängiltiga i dikten och uteslutit det mer konkret-specifika har texten, som den nu står, ändå något av

det personligt självupplevdas genuina drag över sig. — Artur Lundkvist har inte haft något att erinra mot bearbetningen.¹¹

Texten mötte inga direkta invändningar i textgruppen eller psalmkommittén i sin helhet. Kyrkomötets behandling av psalmfrågan ägde rum i Särskilda utskottet¹² samt i avslutande plenumdebatt. Särskilda utskottets (i fortsättningen förkortat till SU) ställningstagande framgår av dess Betänkande nr 1.¹³ Häri anger SU endast att texten bör flyttas till en avdelning med s.k. läsepsalmer, dvs. texter utan melodi. Detta blev också kyrkomötets (förk. KM) beslut. I KM:s plenardebatt togs texten, av en reservant mot SU:s betänkande och KM:s beslut, som ett exempel på vad som inte är kristendom, knappast gudstro, på sin höjd allmänreligiositet.¹⁴

Orsaken till att texten inte godtogs som vanlig, sjungen psalm framgår inte av protokollet. Det kan med viss säkerhet sägas att det inte var melodin, som avgjorde textens placering; den får inom parentes sagt anses vara kongenial med texten, särskilt väl överensstämmer text och melodi i strof ett. SU stödde sig delvis på de allmänna kritiska ut-sagorna i remissvaren angående de s.k. allmänreligiösa texterna, till vilka denna ansågs höra. En kritisk synpunkt som drevs i SU, var vidare att slutorden i strof ett skulle vara

oklara eller obegripliga: "finns ej annan makt mot Gud än Gud." Gentemot detta anfördes dock den, som det ansågs, inte alls svårbegripliga tolkningen att det här rör sig om tanken, att om Gud visar sin suveräna makt eller vrede gentemot människan, finns bara Guds andra sida, hans barmhärtighet, kärlek (evangelium) som hjälp åt människan.

Vidare gäller det nu frågan hur texten skall förstås mot bakgrund av Artur Lundkvists författarskap; somliga kritiker och remissinstanser menade ju att en — som det uttrycktes — ateistisk författare som Lundkvist inte kunde representeras i en psalmbok.

I Agadir-sviten finns det åtminstone två möjliga tolkningar av händelsen, där ordet "Gud" ingår. I det första avsnittet, som omedelbart föregår den text som Frostenson bearbetat, finns tolkningen och erfarenheten av Guds frånvaro:

"— Nej, Gud fanns där ingenstans, i tomheten störtade vi, i tomrum som stod färdiga att bli våra gravar."

Nästa avsnitt börjar med de citerade orden:

"— Just som jag störtade ner i mörkret kände jag att Gud fanns."

Detta ger anledning till antagandet att Lundkvist här gestaltar två delvis motsatta reaktioner och tolkningar av samma förlopp och att dessa tolkningar framförs av två olika röster eller roller. Alternativt finns möjligheten att det gäller två olika reaktioner inom en och samma komplexa person eller roll.

Frågan om författarens egen personliga upplevelse, egna ställningstagande och tolkning av händelsen är därför ur enbart textens synpunkt inte möjlig att besvara. Inte förrän tillräckligt biografiskt material föreligger kan skäl anges för Lundkvists egen ståndpunkt (jfr dock nedan). I detta sammanhang får vi hålla oss till texten och vad den uttrycker.

¹¹ Anders Frostenson i samtal och i brev till undertecknad 1976-08-10.

¹² Medlemmar i Särskilda utskottet var biskoparna Arne Palmquist, ordf., Helge Brattgård, Bertil Gärtner, Olle Nivenius, kontraktsprostarna Inge Löfström och Bo Wahlund, musikdirektör Wilhelm Fahl, rektor Lotten Finnberg, kantor Olof Franke, adjunkt Birgit Gerhardsson, ingenjör Ingmar Jonzon, chefsrådman Bengt-Olof Sandin, landstingsman Arne Svenungsson och kantor Elisabet Wentz-Janacek.

¹³ Allmänna Kyrkomötet 1975. Protokoll, Bihang, Samling 8, Särskilda utskottets betänkande Nr 1, Stockholm 1975.

¹⁴ Allmänna Kyrkomötet 1975, Protokoll nr 15, s. 158, anförande av herr Arne Svenungsson.

Det förefaller då ofrånkomligt att den sista rollens reaktion är av genuint religiös art. Några korta biografiska notiser antyder hur det varit möjligt för Lundkvist att gestalta denna reaktion.

För det första har Lundkvist en omfattande fond av bibelinfluens; redan 1932 kallar han bibeln "mänsklighetens främsta diktverk".¹⁵ För det andra arbetar Lundkvist ofta med symboler för vad som med djuppsykologiskt språkbruk kallas det omedvetna eller arkety-piska. I sin avhandling om Lundkvist anför Kjell Espmark under temat "Det förlösande mörkret" hur Lundkvist från 30-talet tar intryck av djuppsykologiska teorier, fr.a. från Jungs tankar. De arkety-piska mönstren blir till förlösande motiv: jaget befrias i "mörker, djup och omedvetenhet".¹⁶ Kombinationen av dessa tankar jämte bibelinfluensen kan ha aktualiserats vid en stark upplevelse av "djupens skälvnig" som Agadir-katastrofen och förlöst nya gestaltningmöjligheter: "Just som jag störtade ner i mörkret kände jag att Gud fanns."

Observeras bör i detta sammanhang det som Gösta Wrede bl.a. får fram som resultat av sin analys av Lundkvists tidigare författarskap. Enligt Wrede bygger Lundkvists livs-åskådning på spontan upplevelse¹⁷ (och är f.ö. att betrakta som uttryck för primitivism och vitalism). Resultatet kan i föreliggande fall tillämpas så, att det viktiga för Lundkvist har

varit själva upplevelsen och gestaltningen av denna i diktens form; tolkningen av skeendet är något sekundärt.

Vad gäller själva tolkningen är det värt notera, att andra litterära texter om liknande förlopp ofta har uttryckt endast en tolknings-möjlighet. Det mest kända exemplet är Vol-taires reaktion, som av Hjalmar Gullberg i dikten *Jordbävningen i Lissabon* ur *Ögon*, läppar beskrivs:

"Nyheten spreds. Voltaire skrev på alexandriner ett ode och en värld förstod att Gud var död."¹⁸

Lundkvist har däremot tagit tillvara en tve-tydig tolkning: Gud finns och Gud finns inte. I Frostensons bearbetning är det naturligt nog den ena sidan som framhävs: det är Gud som ligger bakom skeendet och är samtidigt den enda hjälpen mot detta. Frågan är nu hur texten i psalmversionen skall kunna bedömas ur kristen-teologisk synpunkt.

En teologisk ståndpunkt, som kan användas som ett argument mot att texten ö.h.t. skall finnas i en psalmbok, är den t.ex. i Gustaf Auléns teologi¹⁹ markerade polemiken mot tanken att Gud skulle orsaka det onda och mot att Guds allmakt skall tolkas som all-orsaklighet: Är det verkligen Gud, som sätter djupen i skälvnig? Bär hans vilja allting?

¹⁵ Kjell Espmark, *Livsdyrkaren Artur Lundkvist. Studier i hans lyrik till och med Vit man*, Stockholm 1964, s. 278, not 37. Jfr Lundkvists egen uppgift om "omfattande läsning i bibeln" under ungdomsåren, trots negativa erfarenheter av frireligiös religionsutövning i barndomsmiljön i Odelrunga, se Artur Lundkvist, *Självpporträtt av en drömmare med öppna ögon*, Stockholm 1966, s. 14 f. och s. 20 (citatet).

¹⁶ Kjell Espmark, a.a., s. 232.

¹⁷ Gösta Wrede, *Livsåskådningsstudier i skön-litterärt textmaterial. Riktlinjer och exempel* (stencilerad upplaga), s. 60. — Sedan jag

skrev detta 1977 har Gösta Wrede i sin bok *Livet, Döden och Mening*, Lund 1978, behandlat även Lundkvists Agadir-svit, s. 41 ff, 60 ff. I not 4, s. 188, upplyser Wrede om att Lundkvist vid samtal visserligen förklarat sig nöjd med bearbetningen, men att han också menar att den motsatta reaktionen på händelsen borde ha beretts utrymme.

¹⁸ Jfr Olov Hartman, *Jordbävningen i Lissabon*, Stockholm 1968, s. 68 ff.

¹⁹ Se Gustaf Aulén, t.ex. *Kristen gudstro i förändringens värld*, Stockholm 1967, *Dramat och symbolerna*, Stockholm 1965.

Det för den s.k. lundateologin typiska dramatiskt-dualistiska perspektivet försvinner. Med aulénsk utgångspunkt blir därför benägenheten stor att avstyrka texten.

Det är f.ö. inte omöjligt att Lundkvists egen reaktion och tolkning indirekt bekräftar en sådan aulénsk tolkning. Det finns intervjuuppgifter angående Lundkvists egen uppfattning, som visar att denne faktiskt tolkat händelsen som ett tecken på Guds frånvaro eller på att Gud inte finns, alternativt att om han finns, måste han vara en grym Gud, som låter sådant hända. I Resor i glädje och fruktan berättar Maria Wine om "Agadir och efteråt". Hon uppger där bl.a. att en kvinnlig svensk journalist frågade Wine och Lundkvist om inte deras mirakulösa räddning i katastrofen hade fått dem att tro på Gud. "Och jag minns att Artur svarade: Nej, mindre än någonsin! Varför skulle han låta just mig överleva och låta tjugotusen andra dö? Vad skulle det vara för slags gudomlig rättvisa?"²⁰ Svaret visar, att händelsen snarast av Lundkvist tolkades som en förstärkning av en ateistisk ståndpunkt genom hänvisning till det orimliga i att Gud, fattad som allorsakare, låter 20 000 människor dö och författaren själv leva. Auléns teologi vill förhindra just sådana gudsbilder: Gud är rakt igenom kärlek och även om det är fråga om vrede i gudsbilden, är det aldrig fråga om ondska. Gud orsakar inte allt som sker; hans allmakt ligger i den lidande kärlekens makt.

Gentemot en sådan teologisk ståndpunkt finns det dock inom teologin uttryck för en mer icke-dualistisk och monistisk verklighetsuppfattning, som gör anspråk på att vara biblisk. En alltför långtgående dualism tenderar att strida mot ett typiskt drag i den gammaltestamentliga livssynen. T.ex. Gillis Gerleman har visat att det i israelitisk livssyn p.g.a. dess

"förtroende för tillvaron" inte fanns någon dualistisk uppdelning i en ond och god sfär.²¹ Gud låg i stället på ett positivt hemlighetsfullt sätt bakom allt som skedde. Problemet blev, att allt som sker, även det onda och olyckor, på något sätt måste ha sitt upphov hos Gud. Ev. skulle man då — trots vad som ovan sagts om den dualistiska teologins kritik — kunna tolka t.o.m. en jordbävning som på ett principiellt utgrundligt sätt bärare av Guds vilja; det är verkligen han som sätter djupen i skälkning, ingenting kan vara utanför Guds hemlighetsfulla verkningsområde. Denna tolkning kan paradoxalt nog både ge och vara uttryck för en djup tillit till Gud.

Ragnar Värmon har gjort ett i detta sammanhang intressant påpekande angående Lundkvists kända receptivitet även av miljön. Agadir-sviten har marockansk lokalfärg. Även gudsbilden, fr.a. raden "finns ej annan hjälp mot Gud än Gud", kan förväntas vara färgad av miljön, menar Värmon.²² Riktigheten i påståendet återstår att bevisa, men som hypotes förefaller den rimlig. Till Agadir-miljön hör Koranens gudsbild. I dess nionde sura, vers 119 står enligt J. Lindbloms översättning: "Det finns ingen tillflykt undan från Gud annat än hos Gud." Detta ord kan enligt Lindblom i studien över Jobs bok stå som motto över ett avsnitt i Jobs bok: "Gud hade genom sin orättvisa och grymma behandling av Job visat sig som Jobs värste fiende. Och ändå hade Job ingen annan i himmel och på jord att vända sig till än just Gud."²³ Att Lundkvist kan ha varit inspirerad av Koranen hindrar således inte att temat som behandlas också har biblisk föraknring.

²¹ Gillis Gerleman, Gammaltestamentlig livssyn, i Svensk Teologisk Kvartalskrift nr 4, 1972, s. 145 ff.

²² Ragnar Värmon, Koranen i Artur Lundkvists psalm, i Svensk Kyrkotidning nr 6, 1977, s. 81.

²³ Johannes Lindblom, Boken om Job och hans lidande, pocketutgåva, Stockholm 1966, s. 117.

²⁰ Maria Wine, Resor i glädje och fruktan, Stockholm 1976, s. 172.

Ytterligare en ståndpunkt skiljer mellan det onda som å ena sidan människans egen destruktion av det skapelsegivna goda livet och å andra sidan sådant ont, som inte orsakas av människan, t.ex. naturkatastrofer. Båda sidorna utgör tillsammans tillvarons negativa element. Den kristna uppenbarelsen utgör inte enligt denna syn någon lösning eller förklaring av problemet, som upphäver Guds fördoldhet. Det är snarare av vikt att låta teodicé-problemet framstå som ett oförklarligt och olösligt problem. Ev. finns det betoning av att den kristna tolkningen berör endast det första ledet i det onda; problemet är då att stora delar av tillvaron principiellt lämnas utanför tolkningarna.

Denna typ av teologi, som i sina huvuddrag återfinns hos K. E. Lögstrup låter tillvaron förbli tvetydig och låter människan ha möjlighet att tyda tillvaron i enlighet med skapelsens negativa element. Härigenom kommer också tillvaron att te sig djävulsk för denna människa just genom hennes tydning och tro eller snarare otro.²⁴

— Det paradoxala i detta sammanhang blir då till slut inte Gud och det onda utan Gud och det goda: trots tillvarons djävulskhet låter Gud människan tolka tillvaron också positivt och bevarar tron, vad som än händer, t.o.m. under en jordbävning. Detta, nya problem benämner Lögstrup nihilodicéproblemet: "Hur skall de positiva och konstruktiva elementen förklaras och begrundas, om det inte förutsättes finnas en Skapare och Livgivare, och om tillvaron först och sist är intig och tom?"²⁵

Resultatet av allt detta blir bl.a. att Lundkvists dikt i Frostensons bearbetning inte entydigt kan sägas vara uttryck för resp. stri-

dande mot en kristen-biblisk ståndpunkt.

Så till frågan om exklusivitet-inkludivitet. Vi testar materialet utifrån ovan redovisat frågeschema (s. 52).

1. I fråga om kunskapen om förf. och texten pågår forskningsarbete. I vad mån okunskap spelat in, är svårt att ange. Till allmänkunskapen om Lundkvist torde höra att han bedöms som ateist och materialist, vilket ökar benägenheten för negativ kritik från kristen sida.
2. Språket blev ju bearbetat till mer traditionell psalmstil, vilket bidragit till en inkluderande hållning.
3. Punkten a. finns med som alternativ överallt. Till punkten b. får intresset här läggas. Det gäller en naturkatastrof, vilket aktualiserar teodicéfrågan, som har många förmenta lösningar. Den utifrån aulénska utgångspunkt angivna kritiken faller främst under denna punkt. Det har också visats att med delvis andra utgångspunkter behöver konflikten angående tolkningen av jordbävningen inte bli så stor om det överhuvudtaget behöver bli någon konflikt. Resultatet är inte oväntat, att det är den tolkandes teologiska uppfattning som avgör om bedömningen skall bli exklusiv eller inklusiv och att osäkerheten i detta fall förmodligen går tillbaka på en principiell osäkerhet i fråga om teodicéproblemet.

Ytterligare en fråga är, som alltid när det gäller bearbetningar, om Frostensons bearbetning är enbart av rytmisk art eller om den också innebär någon betydelseförskjutning i förhållande till ursprungstexten. Det ligger nära till hands att antaga, att den som utan kännedom om den ursprungliga texten läser bearbetningen också kommer att få en delvis annan upplevelse än den som känner till det

²⁴ Lars-Olle Armgard, *Antropologi. Problem i K. E. Lögstrups författarskap*, Lund 1971, s. 212 ff.

²⁵ Lars-Olle Armgard, a.a., s. 214.

konkreta sammanhanget.²⁶ I varje fall är det klart att psalmtexten inte gör rättvisa åt Agadir-sviten i dess helhet — men det var inte heller avsikten.

Du drar mig
men ej vid ett rep
och jag längtar så efter dig!
Du jagar mig
men med ingen pil
och jag längtar så efter dig!
Du har tänt mitt blod
men med ingen eld
Du har fört mig bakom nattens vägg
men med inget finger
och jag längtar så efter dig!
I mörkrets nät och gropar
fångar du ditt vilt
och jag längtar så efter dig!

(Nr 617 i PsV75)

Texten är skriven av Nelly Sachs och är hämtad ur spelet *Abram im Salz*, som påbörjades 1944.²⁷ Översättningen till svenska är gjord av Olof Lagercrantz i dennes bok om Nelly Sachs diktning.²⁸

Texten tillstyrktes i psalmkommitténs textgrupp.²⁹ En viss tvekan framfördes inför enstrofigheten och de på svenska möjligen osköna germanismerna av typ "men ej vid ett rep".

I remissvaren hörde denna text till dem som fick mest negativ kritik. Den ansågs t.ex.

²⁶ Noteras bör, att Anders Frostenson hade skrivit "rytmisk bearbetning" över texten, vilket Lundkvist ändrade till "bearbetning". I övrigt hade Lundkvist ingenting att erinra mot bearbetningen. Anders Frostenson i brev till under-tecknad 76-08-10.

²⁷ Se Zeichen im Sand. Die szenischen Dichtungen der Nelly Sachs, Frankfurt am Main 1962, s. 93—122, 346—347.

²⁸ Olof Lagercrantz, Den pågående skapelsen. En studie i Nelly Sachs diktning, Stockholm 1966, s. 66.

²⁹ Textgruppens protokoll 1973-03,14/15.

"överflödig";³⁰ bildspråket bedömdes som något frapperande och innebärande ett ej motiverat avsteg från svensk psalmtradition.³¹ Psalmerna ansågs vidare "inte helt lätt att anammas av en församling".³² En annan typ av kritik var att den hörde till en grupp religiös lyrik, som ger läsoplevelse, men som inte passar som kollektivt avsjungen psalm.³³ Angående innehållet frågades var den religiösa anknytningen finns i texten och till vem den berörda längtan riktar sig.³⁴ Ett domkapitel, Strängnäs, jämte ärkebiskopen gjorde gällande att dikten ursprungligen är en profan kärleksdikt och att den som sådan inte borde omtolkas till en dikt om kärleken till Kristus. Detta ansågs som en respektlöshet mot författarinnan och som en oärlighet mot församlingen.³⁵ De två senast anförda remissvarens kritik, som grundar sig på missuppfattningar om diktens ursprung, hade kanske kunnat undvikas, om man t.ex. ovanför texten skrivit: "Abraham sade till Gud."

I kyrkomötets SU beslöts att texten skulle

³⁰ Remissvar 1975-05-12 från Skara domkapitel, s. 5.

³¹ Remissvar 1975-05-17 från Växjö domkapitel, s. 2.

³² Remissvar 1975-05-14 från Lunds domkapitel, s. 3.

³³ Remissvar 1975-05-05 från Göteborgs domkapitel, s. 2 f.

³⁴ Remissvar 1975-05-14 från Visby domkapitel, s. 2: "Till vem tar sig längtan uttryck? Var finns den religiösa anknytningen. Språkligt och bildmässigt komplicerad och svårtillgänglig. Bör inte finnas med i en psalmbok."

³⁵ "Nr 617 av Nelly Sachs är ursprungligen en vanlig profan kärleksdikt. Den bör icke omtolkas såsom en psalm om kärleken till Kristus. Detta är en oärlighet mot såväl författarinnan som den kristna menigheten. Dikten bör avföras ur förslaget." Remissvar 1975-05-13 från Strängnäs domkapitel, s. 2. Jfr "En allmänt hållen kärleksdikt som t.ex. 617 bör av respekt mot författaren inte få tolkas om som en psalm om Kristus-Kärleken." Remissvar 1975-04-22 från Ärkebiskopen.

utgå, särskilt som SU här kunde stödja sig på en bred remissopinion. Positivt anförde SU i sin motivering att dikten är skriven med biblisk anknytning och skulle kunna tjäna som uttryck för en religiös gudsupplevelse. SU menade dock att "texterna i Svenska kyrkans psalmbok bör ha en klarare trosprofilering".³⁶ I KM:s plenardebatt togs SU:s strykning av texten upp av biskop Ström som ett exempel på SU:s enligt Ström alltför restriktiva hållning. I en retorisk fråga menade Ström, att Abrahams sökande efter Gud väl kunde duga ur dogmatisk synpunkt som underlag för en psalmtext;³⁷ Ström ville för sin del f.ö. antaga hela PsV75 som tillägg till psalmboken. KM följde dock SU i sitt beslut: texten avstyrktes.

Det är välkänt vilken dominans den judisk-bibliska traditionen har i Nelly Sachs diktning, både innehållsligt och språkligt. I det drama, varur texten hämtats, är temat främst hur det i Abraham vaknar en ny gudslängtan. Han börjar, som Olof Lagercrantz skriver, "Abraham är den förste som bryter den onda kedjan av jägare och förföljd, bödel och offer. Den längtan som griper honom är så stark att den nästan sliter honom i stycken. Abram blir för att använda Nelly Sachs egna ord 'träffad till död och till liv av såret Gud'."³⁸ Det är till denne nye Gud som Abraham talar i texten.

Eftersom det i diskussionen om denna dikt talats mycket om att den handlar om människans längtan, bör det noteras, att dikten primärt handlar om Guds aktivitet och inte människans aktivitet eller känslor. Det är *Gud*

som drar, jagar, tänder, för och fångar människan; hennes reaktion på detta blir längtan. Såttillvida är det dogmatiska underlag varom biskopen Ström talade, betydligt vidare än det han själv angav, nämligen Abrahams sökande efter Gud.

Exklusiviteten var genomgående hållning till denna dikt. Frågan är, var orsaken finns. Om vi prövar fråga 1. är det klart, att bristande kunskap i några fall bidrog till indevkat förståelse under punkt 3 b.

Beträffande 2. stilen m.m. inbjuder texten genom sin form, 14 omväxlande korta och långa rader i en strof, till bedömningen att detta inte är någon "psalmstil", dvs. texten ser inte ut som en psalm tidigare har gjort. Även bildspråket tycks ha verkat avvikande från "svensk psalmtradition".

Under punkten 3. kan noteras, att här fanns en viss osäkerhet. Oförmåga att tolka innehållet p.g.a. en alltför snäv referensram kan ha spelat in. I sådana fall ökar kraven på att texten skall avra ett "klarare" uttryck för kristen tro. Även med vidare referensram kan man ha kommit till negativ kritik, men den blir i så fall inte av samma konfliktartade karaktär, som fallet kunde bli i fråga om Lundkvists dikt. Här är det mer fråga om avvägningar och önskemål om mer handfast innehåll. Det är dock svårt att komma undan misstanken att punkt 2 ovan haft influens i uppfattningen under punkt 3 b: innehållet i texten har ju direkt bibliskt underlag och handlar om allmängiltiga kristet-religiösa frågor.

³⁶ Allmänna Kyrkomötet 1975, Protokoll, Bihang, Samling 8, Särskilda utskottets betänkande Nr 1, s. 13.

³⁷ "Nelly Sachs' underbara dikt nr 617 ingår i hennes Abrahamssvit och handlar om vår trostamfaders gudssökande. Flertalet remissinstanser torde inte ha känt till detta utan vantolkat dikten. Nu önskar utskottet kort och gott 'kla-

rare trosprofilering'. Duger inte Abrahams gudssökande från dogmatisk synpunkt?", biskop Ström i KM:s plenardebatt den 24 september 1975, se Allmänna Kyrkomötet 1975, protokoll nr 15, s. 163.

³⁸ Olof Lagercrantz, *Den pågående skapelsen. En studie i Nelly Sachs diktning*, Stockholm 1966, s. 65 f.

Om sommarskyar draga för ro skull fram
och åter
och sommarvinden blåser närhelst den det
behagar,
ser du med samma lugn om jag hånar eller
gråter,
då beder jag dig, Gud, att få sluta mina dagar.

Min stora tröst, då själen går vill i ödemarken,
mitt enda hopp, då hjärtat är trött och
nattomflutet,
är att ditt tålmod är som gräset uppå marken
och att ditt stora öga är aldrig, aldrig slutet.

Mitt hjärta, som vill jubla med din röst i
vinden,
det jämnar sig vid ljudet av mänskors hårda
röster.
Men när din kärlek kommer som blom och
doft från linden,
skall natten se mig vaka med ansiktet mot öster.

(Nr 704 i PsV75)

Dikten ingår i Jan Fridegårds diktsamling
Den svarta lutan från 1931 och har där
rubriken Sommarbön.

Diskussionen i textgruppen var långtifrån
entydig.³⁹ Tvekan anmäldes från flera håll,
bl.a. med hänsyn till frågan hur denna dikt
skulle komma att uppfattas. Skulle den anses
vara enbart en sommarpsalm i allmänhet
eller skulle temat om vakandet eller möjligen
förtröstan uppfattas som det dominerande.
Val av placering under rubrik ansågs betydel-
sefull för hur den skulle komma att förstås.

Som argument mot texten anfördes förut-
om flertydigheten att den är alltför indivi-
dualistisk och romantisk. Raderna om hjärtat,
som jämnar sig vid ljudet av hårda röster,
ansågs, som det uttrycktes, något smånätta.
Det påtalades att den upplevts negativt i stäl-
let för positivt. Som argument för texten
framhölls bl.a. orden om Guds tålmod och
om gräset och marken under Guds ögon har
en gammaltestamentlig halt. Vidare sades att
den sommarromantik som här uttrycks, kan

hjälpa många till gudsförtröstan. Samman-
fattningsvis: tveksamheten var stor, en viss
övertikt fanns för tillstyrkan. I SU:s behand-
ling fullföljdes den tveksamma linjen: texten
ansågs för "tunn". I sin avslagsmotivering
skriver SU att dikten är svårtillgänglig, vilket
gör den mindre lämpad som psalm.⁴⁰ KM
följde här som vanligt SU i sitt beslut.

Fridegårds dikt behöver här inte kollen-
teras mycket mer än vad som skett genom
referatet av textgruppens diskussion. I dikt-
samlingen Den svarta lutan framträder bitvis
en romantiskt färgad religiositet med natur-
lyriska och antiklerikala inslag.⁴¹

— Det är typiskt att det fanns tveksamhet
i fråga om exklusiviteten. Svaret på fråga 1.
har nog inte haft större betydelse liksom i
övriga fall, när texter låter sig tolkas på ett
traditionellt sätt relativt okomplicerat. Även
språket och stilen 2. medverkar till en positiv
hållning, även om radernas längd kan verka
främmande. Det är främst ställningstaganden
under 3 b. som avgjort, men typiskt är vidare
att ingen direkt livsåskådningskonflikt angivits.
I stället är det argumenteringen att någonting
ospecificerat saknas i texten: det uttrycks ofta
så att den är för "tunn", har för litet "sub-
stans" etc. Det räcker således inte med att
texten handlar om Guds tålmod och vak-
samhet och människans förlitande på Gud
trots mycket, som talar emot förlitandet.
Eftersom i psalmbedömningen inga klara, om
överhuvudtaget några kriterier angivits på frå-
gan på hur en "riktig" eller "bra" psalm bör
vara beskaffad, vilar ett visst godtycke över

⁴⁰ Allmänna kyrkomötet 1975. Protokoll, bi-
hang, Samling 8, Särskilda utskottets betänkan-
de nr 1, s. 19.

⁴¹ Jfr Erik Hjalmar Linders omdöme om Den
svarta lutan, "som inte hade någon större märk-
lighet men som både i diktionen, en ganska
gammaldags rimmad vers, och i motivvalet
röjde ett slags rättfram självständighet", i Fem
decennier av nittonhundratalet, Band 2, i Ny
ill. sv. litt.hist., Stockholm 1966, s. 584.

³⁹ Textgruppens protokoll 1971-10-04/05.

bedömningarna i debatten: det är svårt att veta den bedömandes utgångspunkt. Emellertid kan bristen på klara kriterier samtidigt vara programmatisk, eftersom den tolkande kan mena att varje enskild text bör bedömas för sig som ett unikt verk, på vilka inga i förväg bestämda kriterier kan tillämpas.

De blomster som i marken bor
kan aldrig själen glömma.
Hur skönt att djupt bland gläntors flor
se solens fingrar sömma
en vacker klädnad till den säng
som vi ger namnet sommarns äng
och som med solens gyllne tråd
hopsömmas våd för våd.

En sommarpsalm jag sjunga må
i själens vinterdagar
och låta tungsint tanke gå
och mana sommarns hagar
att träda fram till sinnets stöd
i vinterns långa själanöd,
att djupt i minnet skåda Gud
i evig sommarskrud.

(Nr 705 i PsV75, Nr 690 i PsV76)

Texten är skriven av Harry Martinson 1973 på direkt uppmaning från psalmkommittén. Någon kommentar från Martinson föreligger inte.

Textgruppen godkände denna utan större diskussion. I remissvaren på PsV75 omnämns texten, förutom i den allmänna kritiken, främst av Skara domkapitel, som i sitt utförliga remissvar menar, att texten har drag av en romantisk efterklangspoesi, som kommittén i övrigt försökt undvika.⁴²

Texten godkändes av SU och KM utan vidare diskussion, även om en och annan röst kunde höras om ett alltför "tunt" innehåll.

Frågan om Martinsons synpunkter på och inställning till psalmförfattande och psalmtexter får bli föremål för utförligare analys i

annat sammanhang. Här kan bara erinras något om dennes stilideal vad gäller psalm.⁴³ Den enligt Martinson störste psalmdiktaren är Prudentius. En förnyelse av psalmen får komma över rädslan för det ålderdomliga, som är "vår tids löjligaste fobie". Som exempel på en "psalmton" nämner Martinson Österlings En torpare spelar psalmodikon, som borrar sig rakt ner mot kärnan och bär Guds ord på sina vingar. Traditionen skall lyftas fram mot ljuset; också en liten ändring av accent och tonläge kan betyda förnyelse. Det räcker inte med en religiös övertygelse; också en djupt lyrisk skall bära psalmen. — Mot bakgrund av Martinsons psalmförståelse framstår denna text som ett klart och medvetet uttryck för en reflekterad psalmsyn.

Till sin genre är texten en typisk sommarpsalm. Strof ett håller sig liksom t.ex. strof ett i Den blomstertid nu kommer till en beskrivning av naturen. Strof två ger sedan ett vidare innehåll. Den bygger på motsatsen sommar-vinter både som årstidsväxling och som växling i själens landskap mellan liv och död. "Sommarns hagar" stöder människans livsmod i "vinterns långa själanöd". Denna kan inte utplåna det faktum att människan en gång har upplevt "sommaren" — som årstid och som tillstånd (jämför strof ett, rad 1—2). "Sommaren" blir samtidigt en bild för och en erinran om Gud, utan exakt avgränsad betydelse från "Gud", som människan erinrar sig i sommarskrud. Detta bör inte tolkas så att Gud och sommaren skulle vara identiska; snarare får man tänka sig att "sommarns hagar" och "sommarskrud" har flera betydelsemöjligheter och associationer. Bl.a. finns associationen att sommaren i kontrast till vintern står för uppfattningen att det är barmhärtigheten, godheten och "livets Ande" eller "livets Gud" som skänker tillvaron dess dju-

⁴² Remissvar från Skara domkapitel 1975-05-12, s. 5.

⁴³ Enligt samtal mellan Harry Martinson, Anders Frostenson och Arne Forsberg 1971-06-11. Anteckningar i psalmkommitténs samlingar.

paste innebörd. Från detta kan människan komma bort, liksom i Aniara, vilket leder till det som "vintern" står för: förfrysning och död. Den inställning hos människan, som bäst svarar mot sommaren, är barmhärtigheten och fromheten.

En annan av textens innebörder har sin tonvikt vid tanken på erinran, "djupt i minnet" i strof 2:7. Ofrånkomlig är associationen till den platonskt — romantiska läran om återerinringen och/eller till tanken att människan ändå enligt biblisk skapelsetro har sitt ursprungliga hem i lustgården i harmoni med Gud (paradiset). Associationen kan vidare för många komma att ledas i mer konkret form till upplevelser av goda somrar eller dagar av lycka i individens förflutna, bl.a. till barnomens visserligen ofta romantiserade men ändå många gånger positiva erfarenheter av sommaren. Texten uttrycker med den läsningen en form av regression till individens kreativa källor, till grundläggande erfarenheter av godhet och enhet, varifrån individen återvänder till nuet med ökad tillit. Inställd i ett religiöst tolkningsmönster kan en sådan process tolkas som en kontakt med och erfarenhet av Guds godhet.

Ur författarens synpunkt finns ytterligare en, om man så vill, trivialare förklaring. Martinson lär skriva sina sommardikter på vintern, dvs. ur och genom återerinringen om sommaren.⁴⁴

— Angående fråga 1. råder det ofta ovisshet och diffusa uppfattningar om livsåskådningen hos författare av Martinsons typ ibland dem som satts inför uppgiften att bedöma texten, men en avhandling som Johan Wredes om idéinnehållet i Aniara visar i viss mån det berättigade i en sådan inställning: Martinson uppvisar en hög grad av mångtydighet i sina texter.

Det kan med hänsyn till textens höga lyrisk-traditionella stil och övriga kvalitéer förmodas, att en markant positiv inställning inom område 2. har påverkat bedömningen även inom 3. Om negativ kritisk granskning företagits av innehållet, kunde detta ha bidragit till textens avstyrkande: vers 1 är ett stycke naturlyrik och i vers 2 är det naturen/människan som får ge tröst i själanöden. "Gud" finns i människans minne, dessutom i "sommarskrud": föga bibliskt underlag? Emellertid finns det andra tolkningar, och att dessa har valts får till stor del tillskrivas influens från punkt 2. ovan.

Allt som är spritt och delat
det längtar att bli helat
och ber om trohet än.
Du lever mitt i bland oss.
Ja, fast vår tvekan band oss,
så var du, Herre, gömd i den.

(Nr 714 i PsV75, Läsepsalm X i PsV76)

Texten återfinns i Karin Boyes diktsamling *De sju dödssynderna* från 1941, där den utgör den avslutande koralen i avsnittet om dödsynden lättjan.

Tveksamheten inför denna text var ganska stor i textgruppen.⁴⁵ Som skäl mot den anfördes bl.a. att den är enstrofig, vilket tonsättarna brukar vara motståndare till, samt fr.a. uppfattningen att textens innebörd varken är helt klar eller entydigt biblisk förankrad. Två linjer fanns i debatten. Å ena sidan hävdades att texten måste ses i sitt sammanhang i diktsviten; dess innebörd blir då visserligen inte helt klar men ändå mer begriplig. Meningen med diktcykeln sades vara att uttrycka en helhet och integration av last och dygd. Ur teologisk synpunkt blir då frågan: skall "dödssynderna" avlägsnas eller integreras i personligheten? Å andra sidan sades att texten av flertalet kommer att läsas utan sammanhang

⁴⁴ Anders Frostenson i brev till undertecknad 1976-08-10.

⁴⁵ Textgruppens protokoll 1973-01-15/16.

med diktyckeln. Tagen för sig sades texten vara acceptabel ur teologisk synpunkt. Mot detta frågades dock om det är hederligt att rycka ut en dikt ur sitt sammanhang och låta den betyda något annat än vad den ursprungligen gör. Enligt denna syn är det sammanhanget som får avgöra vad enskilda strofer betyder — och är De sju dödssynderna i vanlig mening överensstämmande med biblisk-kristen uppfattning? — Textgruppen godkände till slut ändå texten.

Bland remissinstanserna uttryckte Göteborgs domkapitel att texten "definitivt icke" är en psalm men väl en "utsökt dikt".⁴⁶ Kyrkomötets SU avslog inte texten men flyttade den till avdelningen läsepsalmer, utan angiven anledning, vilket också KM beslöt.

Motsättningen eller konflikten i De sju dödssynderna visas av de två köreerna. Å ena sidan finns strävan efter och drömmen om människans fullkomlighet, å andra sidan finns människans destruktivt mörka sida. Denna konflikt är typisk för Karin Boyes liv och diktning. I hennes fall vidgades konflikten, som Margit Abenius framhåller, till en dualism mellan livs- och dödsdrifter i verklig mening.⁴⁷ Hennes dödslängtan var rotad djupt i omedvetna skikt och bröt fram med tvångskaraktär; samtidigt var hennes livsvilja stark: "Jag vill inte dö men jag måste."⁴⁸ Detta är bakgrunden till texten, som blivit psalm. När den talar om längtan efter enhet, är det ingen religiös fras i allmänhet utan ett uttryck för en lidelsefull sida i författarinnans liv.

Samtidigt har dikten liksom hela sviten en religiös prägel och konflikt. Karin Boye har själv medgivit att den djupaste inspirationen till hennes diktning låg på det religiösa om-

rådet.⁴⁹ I fråga om en mer specifik trosåskådning är det känt att Karin Boye under en period i ungdomen påverkades av och delade kristen trosåskådning; Victor Svanberg har dessutom sagt att hon hela livet var en "hemlig kristinna". Men under senare delen av sitt liv var Karin Boye rädd för att, som hon sade, åter "bli bunden": "Jag har en gång varit bunden. Och jag får inte bli bunden."⁵⁰ Detta visar att det drag av oförlöst — och produktiv — konflikt som präglar Karin Boyes liv och diktning i övrigt, också, naturligt nog, gäller hennes hållning till religion och kristen tro. Ett exempel på detta är De sju dödssynderna och den aktuella texten.

I denna sista finns å ena sidan uttryckt en strävan, väl främst av moralisk art, efter renheten, helgonidealet. Å andra sidan finns uttryck för den tvekan som håller individen fast i "lättjan", som f.ö. ingalunda avser enbart lathet utan främst tillstånd som andlig passivitet, försjunkhet och t.o.m. mottagande. I det närmast föregående solopartiet beskrivs oviljan att svara när "Du ropar". Om bara klivenheten får läkas till enhet, kan kanske svaret bli fullödigt:

Låt du min mångfald långsamt
få läkas ihop,
så kanske en dag var droppe blod
kan svara ditt rop!

Nu finns dock ett annat tema infört i dikten, som delvis ger ny belysning åt den antydd konflikt: redan i tvekan, som är djupaste orsak till lättjan, finns "Herren" gömd (jämför tolkningen av vällusten som ett sorl från djup, dit ingen når). Detta har tolkats som ett av försöken att i De sju dödssynderna rättfärdiga dödssynderna. Det har t.o.m. sagts att synderna får en positiv uppgift och att man tar bort möjligheten till livsförnyelse, om

⁴⁶ Remissvar 1975-05-05 från Göteborgs domkapitel, s. 3.

⁴⁷ Margit Abenius, Karin Boye, Stockholm 1965 (första utgåvan 1950 under titeln Drabbad av renhet) s. 329 ff.

⁴⁸ Citat efter Margit Abenius, a.a., s. 330.

⁴⁹ Margit Abenius, a.a., s. 308.

⁵⁰ Citat efter Margit Abenius, a.a., s. 308, kurs. där.

dödssynderna försvinner.⁵¹ Även om det sistnämnda förefaller ha svagt stöd i texten, är den tolkningen rimlig som menar att Karin Boye strävar efter jämvikt mellan Åklagaren och Försvaren och efter enhet i den vanliga dualismen i den kristna gudsbilden. Gud finns och verkar på ett annat sätt än människans mer ytliga moraliska värderingar synes ge vid handen.

Det kvarstår dock som en tolkningsfråga om tonvikten skall läggas vid att författarinnan menar, att såväl det positiva som dödssynderna är lika värdefulla för individen och bör integreras, eller vid att meningen är att tvekan och lättjan ur vanlig moralisk synpunkt är klandervärda men att ur en annan mer renodlat religiös aspekt Gud finns med även i människans tvekan, dock utan att rättfärdiga den moraliskt. I det senare fallet får texten som psalm en själavårdande verkan; möjligen är det denna tolkning som föresvävat kyrkomötet, när detta inte avlog texten. Frågan är då, om man inte givit t.ex. ordet "tvekan" en betydelse, som inte helt överensstämmer med den djupa dualism som kännetecknar Karin Boyes övriga diktning. — Härmed är vi mitt inne i textgruppens frågeställning. Det är relativt välkänt att Karin Boye periodvis var bekännande kristen, vilket ökar benägenheten för inklusiv tolkning. En mer ingående kännedom om författarinnan och därav följande medvetenhet om de intrikata tolkningsproblem, som antytts ovan, skulle minska den positiva hållningen.

Stilen 2. överensstämmer till stora delar med traditionell psalmstil även om enstrofigheten kunde anges som argument mot texten som psalm.

Till punkt 3 b. kan sägas att resonemangen, som förts, visar komplexiteten i frågan om

vilken livsåskådning som kommer till uttryck i texten. I detta fall har vi tangerat ett principiellt problem, som här bara får antydast: I vilken utsträckning är textens författarbiografiska bakgrund avgörande för hur texten bör eller måste förstås? Eller annorlunda uttryckt: Kan man tolka texten enbart utifrån texten själv? — ett klassiskt problem i litteraturvetenskapen. — Får man här föra fram en hypotes, som kan prövas bara genom intervjuer, skulle det vara den att bedömare valde att tolka texten utifrån texten själv i Boye-fallet

Hur svårt att ena tron med livets dagar.
Och nådens ordningslag, hur svår att fatta
för den som aldrig talat med de döda.
Hur svårt att tro på livet efter detta.

Hur rätt att önska livet efter detta.
Det är att visa glädje vid att leva
och lust att till dess skönhet återvända,
och inte bara död som strandens slända.

Hur lätt att tro på livet efter detta.
Hur rätt att livet före döden sätta,
fast endast en har lösts från dödens binda
och mött sin Gud och vittnat för de blinda.

(Nr 789 i PsV75 , Läsepsalm XI i PsV76)

Texten är en av Anders Frostenson gjord bearbetning av några strofer ur sång 49 i Harry Martinsons Aniara. Bearbetningen består främst i att kompletta rader ur Aniara ställts samman i en annan ordning i psalmen. Dessutom finns två ordändringar i strof tre. I 3:3 står här "fast endast en . . .", i Aniara står "där endast en . . .", men då är också föregående rad en annan. I slutraderna i strof tre står här "och mött sin gud *och vittnat för de blinda*" (kurs. här). Det kursiverade finns inte i Aniara, som i stället har "och mött sin gud när alla andra blinda/och stumma i förruttnelsens elände/får ligga kvar till alla tidens ände". I PsV75 står vidare "gud" med litet g, vilket i PsV76 ändrats till "Gud". Mot ändringarna har Martinson enligt upp-

⁵¹ Jfr t.ex. Erik Hjalmar Linder i Fem decennier av nittonhundratalet, Band 2, i Ny illustrerad svensk litteraturhistoria, Stockholm s. 654 ff.

gift inte haft något att erinra.⁵²

Textgruppen tillstyrkte denna text utan längre diskussion. En kritisk fråga var om inte ordet "fast" i 3:3 förutsätter ett negativt sammanhang.

Bland remissinstanserna anför Skara domkapitel att grundsynen i texten är en slags spiritualistisk tes om livets kontinuitet och att tolkningen av Kristi uppståndelse i strof tre är "minst sagt dubiös".⁵³ SU flyttade texten till avdelningen läsepsalmer. Motiven angavs inte, men här gäller, som i andra liknande fall, att texten ansågs lämpa sig bättre för enskild andakt och meditation än för kollektivt sjungande.⁵⁴ Motiven för denna uppfattning är dock inte angivna.

En av frågorna i samband med denna text är relationerna mellan original och bearbetning. Innebörden av de aktuella raderna i Aniara har av Johan Wrede tolkats som ett uttryck för ett evigt biologiskt kretslopp, vilket ställs i medveten polemisk motsättning till kristen uppståndelse.⁵⁵ I psalmen är däremot den uppståndne Kristus slutmålet för stegringen i texten.⁵⁶ Detta är en ofrånkomligt riktig iakttagelse.

Härigenom kan det förefalla att bearbetningen står i bjärt kontrast till såväl Aniara i dess helhet som till sång 49. Detta är dock

⁵² "Jag önskar inget högre än att Gud stavas med stort G", Harry Martinson, enligt uppgift från Anders Frostenson i brev till undertecknad 1976-08-10.

⁵³ Remissvar 1975-05-12 från Skara domkapitel, s. 4 f.

⁵⁴ Allmänna Kyrkomötet 1975. Protokoll, Bihang, Samling 8, Särskilda utskottets betänkande, Nr 1, s. 9.

⁵⁵ Johan Wrede, *Sången om Aniara. Studier i Harry Martinsons tankevärld*, Stockholm 1965, s. 254 ff.

⁵⁶ Jfr Esbjörn Belfrage, *Litterär stil i Psalmer och visor*, i A. Frostenson, red., *Och en framtid full av sång*, Stockholm 1975, s. 71. — Detta påpekades f.ö. av Belfrage redan i textgruppens behandling.

inte hela sanningen. Aniara innehåller motsatta motiv och antitetiska idékonstruktioner. Som Johan Wrede skriver är det mångtydigheten som ger dikten dess "illusion av universell vidd och tolkande djup".⁵⁷ Wrede menar också med rätta att hans tolkning är bara en läsart. Ett annat betydelseskikt skall här antydvas, som är en komplettering till Wredes iakttagelser. Detta betydelseskikt reviderar delvis motsättningen mellan biologiskt kretslopp och biblisk-kristen uppståndelse och därmed skillnaden mellan ursprunglig text och bearbetning.

I Aniara finns det ett betydelsesamband mellan Livets Ande, Guds ande, barmhärtigheten, fromheten, kärleken och sommaren. Dessa motiv står genom hela dikten i motsats till bl.a. tanken att rymden är "hård" och "grym" och till människans ondska och flykt från Doris dalar, hennes rätta hem. En mer andlig tolkning, som inkluderar det biologiskt givna underlaget, står mot en mer tom eller nihilistisk. I Doris dalar lyser kärlekens stjärna i sommarens hagar (jämför texten *De blomster som i marken bor*) och frågan ställs: "Vad förtjänte väl mera/ att vi bleve glada och fromma" (sång 80:3).

I sin analys av Aniara har Gustaf Aulén uppehållit sig bl.a. vid detta och i samband därmed påpekat, att Aniara är "bräddfyllt av kärlek till och ömhet om livet" och att inställningen till livet därmed är "radikalt skild från den som möter i buddismen";⁵⁸ Aniaras slutord om Nirvanas våg får därför inte pressas för hårt. Sambandet mellan kärleken till livet och riktigheten av att önska liv efter döden framgår av psalmens strof två, som

⁵⁷ Johan Wrede, *Sången om Aniara*, s. 261.

⁵⁸ Gustaf Aulén, *Dramat och symbolerna. En bok om gudsbildens problematik*, Stockholm 1965, s. 54 f. — Auléns tolkning är särskilt intressant, eftersom Martinson enligt Auléns utsaga skall ha bekräftat riktigheten av denna tolkning. Muntligt meddelat av Aulén till undertecknad i juli 1975.

återger Martinsons text utan ändring. I slutorden i det aktuella avsnittet i Aniara finns det, som Aulén menar, en ljusare karaktär än i hela diktsvitens slutord. Orden om sången har enligt Aulén släktskap med Uppenbarelsebokens bildvärld, andra olikheter till trots.⁵⁹ Det här angivna betydelseskiktet innebär i sin konsekvens också att det är riktigt att hoppas på liv efter döden. Detta motsvarar bättre människans rätta hållning än den tomhet, som Aniara är på väg mot. — Den kritiska frågan är givetvis vad den exakta innebörden av "livet efter detta" betyder i Aniara. Ett svar på frågan ligger förmodligen i Martinsons ord:

All strid om himlen är en strid om glädje
och alla hjärtans mål är paradiset.

(Sång 49)

Ytterligare ett försök att belysa dikten knyter an till den moderna ekosofin. En kristen anknytning till denna lära är bl.a. att det biologiska kretsloppet ges ett högt värde som skydd åt livets fortbestånd, när så mycket hotar det rena skapelsegivna livet. När människan dör, ger hon sin kropp till jorden och ger därmed sig själv till livets fortbestånd. Detta är vad Martinson skriver i den avslutande delen i sång 49; om människornas kroppar, som härjats till jord och som besjunger den blinde guden:

Och snart är deras sångkör lätt förlöst
till trädens kronor och vartenda blad
berättar för en vind som går förbi
hur döden glömd i sommarn susar glad.

Lika ogripbar som de bortdragande somrarna
är Livets ande, den ande som får människan

att hoppas på livet efter döden och att ha paradiset som mål, samtidigt som hon kan behålla den i biologisk fakticitet grundade ekosofiska synen.

Psalmen kan också belysas ur teologisk-systematisk synpunkt. I gammaltestamentliga texter uttrycks en genuin kärlek till livet som en gåva av Skaparen och en etik, som värnar om livet, särskilt i dess oskyddade former. I bibliska texter och därmed kristen troslära finns också tanken på ett samband mellan skapelsen (första trosartikeln) och frälsningen (andra trosartikeln), bl.a. i den meningen att Skapare och Gud som ger människan livet och tillvaron dess struktur också genomför frälsningen och i samband därmed låter Jesus Kristus uppstå genom en nyskapelse av unikt slag. Härigenom får människan befrielse från döden och det radikalt onda. Det finns m.a.o. en kontinuitet mellan det skapelsegivna, goda livet, som visserligen perverterats av människan, och frälsningen som en återställelse till det ursprungligt goda livet. Långtifrån att avlägsna människan från det jordiska livet medför frälsningen och den däri inneslutna uppståndelse tron att hon binds ännu hårdare vid livet, paradoxalt nog genom att befrias från en negativ bindning vid detta. Det är i detta sammanhang orden i strof två får ses: "Hur rätt att önska livet efter detta/ Det är att visa glädje vid att leva."

Ett annat problem i texten ur teologisk synpunkt är slutligen, som Skara domkapitel berörde, tolkningen av Jesu uppståndelse. Som texten nu lyder är innebörden denna: det är rätt att sätta livet före döden/tro på livet efter döden trots att endast en människa varit död och sedan återfått livet och mött sin Gud. En konsekvens måste vara tanken att om kvantiteten uppståndna hade varit större, hade det också varit proportionellt sett lättare att tro på livet efter döden. Detta är — vågar man säga — en i kyrkligt/teologiskt sammanhang föga vanlig tanke, möjligen är den naturlig för många utanför dessa sammanhang. Ur

⁵⁹ Gustaf Aulén, a.a., s. 56. — Jfr "Att tro på ett liv efter detta är väl att föredra framför att inte tro på ett sådant liv", Harry Martinson, enligt samtal den 31 maj 1969, Anteckningar i psalmkommitténs samlingar.

biblskt-teologisk synpunkt är den relativt innehållslös, bl.a. av det skälet att tanken på den kvalitativa uniciteten i Jesu uppståndelse försvinner. Det är f.ö. teologins uppgift att visa, vari denna består. — Man får dock inte bortse från att det i texten otvetydigt talas om att *en* faktiskt har lösts från dödens binda och "vittnat för de blinda".

Angående den övervägande inklusiva tolkningen får denna förklaras till redan berörd osäkerhet inom 1. samt till en i bearbetningen traditionell psalmstil inom 2. Det kan givetvis ha bidragit till inklusiviteten att texten skrivits av Martinson och ingår i ett av de mest uppmärksammade diktverken från de senare decennierna i svensk lyrik.

Vad gäller 3. är det snarast en överraskning att inte mer negativ kritik anförts mot textens innehåll utöver vad Skara domkapitel framförde. Här gäller detsamma som i fråga om den första Martinson-texten: annat än idéinnehållet har predisponerat för en inklusiv tolkning även av detta. Det utesluter inte att andra med vid referensram medvetet kan ha tolkat idéinnehållet inklusivt.

Bortom berg och mörka vatten
lever någon som behöver mig.
Som en tjuv om natten
skall han komma över mig.

Jag skall ryckas upp från grunden
och bli träffad såsom av ett sting.
Men om tiden och om stunden
vet jag ingenting.

När det sker och han är framme,
han vars blotta glans förbränner mig,
är jag icke mer densamme
som ni känner mig.

(Nr 793 i PsV75, Läsepsalm XIII i PsV76)

Dikten ingår i Hjalmar Gullbergs diktsamling *Att övervinna världen* från 1937.

I textgruppen fördes ingen längre diskussion av dikten. Bedömningens kontext utgjordes av att flera Gullberg-dikter bedömdes, bl.a. var

det inte mycket som fattades för att dikten "Hopplös och eländig/pågår din strapats" skulle komma in i PsV75. Andra dikter som diskuterades var I en främmande stad, Noak samt För vilsna fötter sjunger gräset. Bland dessa ansågs Bortom berg och mörka vatten vara mest lämpad som psalm, fr.a. på grund av dess bibliska förankring samt det stora behovet av förnyelse av det eskatologiska motivet.⁶⁰

SU föreslog ändring av planeringen till avdelningen läsepsalmer, vilket KM också beslöt. Dikten handlar om döden med direkta bibliska vändningar: "som en tjuv om natten", "Men om tiden och om stunden/vet jag ingenting". I sin bok om Hjalmar Gullberg påpekar Carl Fehrman, att dödsmat i Gullbergs tidigare produktion behandlas med hjälp av bilder av döden som t.ex. vilan i Gud eller som ett hem. I denna dikt finns också reminiscenser från mystikens dödsuppfattning eller åtminstone uppfattningen att döden är en förening med Gud. Fehrman tar fram ordet "förbränner" som exempel på att likartade tankar finns hos mästern Eckehart: denne talar om hur han "förbränns i den gudomliga andens närhet".⁶¹

En kritisk fråga i samband med denna dikt är, som Esbjörn Belfrage skriver, om intet jaget i dikten är alltför individualiserat för att många skall kunna identifiera sig med det.⁶² Detta får å andra sidan som Belfrage också menar vägas mot det redan påtalade behovet av förnyelse på detta område.

— Angående område 1. är det relativt välkänt att Gullberg under ett visst skede i sitt författarskap stod kristendomen nära och att han f.ö. ofta arbetar med bibliskt-kristna mo-

⁶⁰ Textgruppens protokoll 1973-02-08/09.

⁶¹ Carl Fehrman, Hjalmar Gullberg, Stockholm 1958, s. 136.

⁶² Esbjörn Belfrage, *Litterär stil i Psalmer och visor*, i A. Frostenson, red., *Och en framtid full av sång*, Stockholm 1975, s. 66 f.

tiv och symboler. Detta ökar inklusiviteten, vilket gäller även stilen 2. Även innehållet 3. med dess bibliska allusioner bidrar härtill. Osäkerheten i bedömningen, vilket visar sig i flyttningen av texten till avd. läsepsalmer, beror bl.a. på en osäkerhet hur pass långt inklusiviteten kan sträcka sig, när det i texten inte finns något som direkt motsäger vad som uppfattas som biblisk-kristen tro; detta gäller f.ö. för flera texter. Om den tolkande i sådana fall har en principiell snäv ram och oförmåga att teologiskt tolka texter som denna, ökar benägenheten för avstyrkande.

O soluppgång i evigheten,
o morgon över stjärnehav,
o dag varom I intet veten
som tron blott på en jordisk grav.

Vad är vårt liv, den korta stunden,
mot livet som vår själ tillhör,
ur tiden löses den obunden
och med sin vinge himlen rör.

Du stjärnedag, den stunden randas
då jag för första gång dig ser,
med evighetens ljus jag blandas,
som sig för mig som morgon ter.

(Nr 802 i PsV75)

Denna kända dikt av Pär Lagerkvist är hämtad ur diktsamlingen *Sång och strid* från 1940, där den ingår tillsammans med nio övriga dikter under rubriken *Evighetsland*.

Dikten vållade flera och långa diskussioner i textgruppen.⁶³ Det som omedelbart talar för den angavs vara dess direkta auktoritet och tidlösa prägel, som bär upp den ålderdomliga stilen. Mot texten angavs att den är alltför spiritualiserande, att den undervärderar det närvarande livet, att den trots allt har för ålderdomligt språk och fr.a. att den strider mot vad tongivande teologiska traditioner lärt

om sambandet mellan kropp och själ och kroppens uppståndelse, kort sagt att texten mer skulle vara uttryck för humanism och platonism än för kristen tro, eller som det uttrycktes: I Anders Nygrens seminarium skulle den visa vad som är platonism och inte kristendom.

I textgruppens överläggningar framkom dock vidare som skäl för texten, att flera fromhetsriktningar bör få komma till tals i en psalmbok. Det finns en frestelse att låta sig bindas av etablerade teologiska tänkesätt, men urvalet får inte göras efter en bestämd teologisk skolbildnings mallar. Det påpekades också att det i dikten inte är fråga om någon dualism mellan kropp och själ. Snarare står det att själen löses från tiden, det tillfälliga. "Själ" behöver inte tolkas i inskränkt mening; det gäller här människans liv och detta tillhör det eviga livet. I strof tre talas vidare om en fullständig gemenskap på ett sätt som för tanken till mystikernas förening med Gud. Det är här inte fråga om en fullständig identifikation: människan behåller sin medvetenhet. Slutligen antogs att texten skulle bli använd som jordfästningspsalm och svara mot ett behov. Efter tvekan tillstyrktes texten.

Bland remissinstanserna anförde Västerås domkapitel bl.a. denna dikt som exempel på texter som saknar det uppenbarelsmoment, som bör leda människan till tro.⁶⁴ Skara domkapitel menade, att det här väl närmast rör sig om "en platoniserande odödlighetsspekulation".⁶⁵ I sitt betänkande skriver SU att detta är en storartad dikt men att den saknar kristen profilering.⁶⁶ SU föreslog därför att texten skulle avstyrkas, vilket också blev KM:s beslut.

⁶⁴ Remissvar 1975-05-06 från Västerås domkapitel, s. 4.

⁶⁵ Remissvar 1975-05-12 från Skara domkapitel, s. 5.

⁶⁶ Allmänna Kyrkomötet 1975. Protokoll, Bihang, Samling 8, Särskilda utskottets betänkanden, Nr 1, s. 16.

⁶³ Textgruppens protokoll 1971-10-04/05 och 1973-12-19.

Här är givetvis inte platsen att behandla denna dikts ställning i Lagerkvists produktion och dess relation till det bibliskt-kristna. Endast ett påpekande skall göras. Som Sven Linnér skriver, är det vid bedömningen av Lagerkvists produktion i frågan om dess ställning visavi humanism och kristen tro avgörande vad som avses med termerna och relationen mellan dem. Ovissheten om kriterierna är stor; skall en bedömning ske, måste ett teologiskt val först göras.⁶⁷

— Här bidrar allmänuppfattningen av Lagerkvist om en författare som ideligen behandlar religiösa humanistiska problem till en inkluderande hållning och önskan att få med denne välkände författare. 1. Mer ingående kunskap skulle komplicera bilden. Språket har psalmstil 2. Den exklusiva tolkningen får primärt tillskrivas en konflikt mellan livsåskådningen i texten och en viss kristen eskatologi. Textgruppens diskussion visar, att exklusiviteten ingalunda är en självklar hållning inom 3 b.

Härmed är genomgången av de åtta texterna avslutad. Det visar sig att KM behöll endast en text på det sätt psalmkommittén föreslagit, nämligen Martinsons *De blomster som i marken bor*. Av de övriga gallrades tre ut, medan fyra flyttades till en speciell avdelning läsepsalmer. Vad gäller dessa s.k. läsepsalmer bör det noteras, att av de fyra har två genom psalmkommitténs försorg blivit föremål för rytmisk bearbetning, främst för att kunna tonsättas. De fick också melodi, men fräntogs denna genom KM:s beslut. Kvar står bearbetningen. Angående frågan om inklusivitet resp. exklusivitet kan det antas — i flera fall är det fråga om rena hypoteser från vår sida — att olika faktorer och ibland

samspelande medverkat till en bestämd hållning. Det kan sålunda med skäl antagas att det inte alltid är enbart idéinnehållet i texten som blir avgörande. Det bör vidare noteras att KM, bl.a. av tidsskäl, inte uppehöll sig vid de svårigheter i tolkningsfrågor, som antytts i denna artikel. Härigenom blir gränserna svävande mellan motiveringarna för exklusiv eller inklusiv bedömning, för avstyrkande eller förflyttning till läsepsalmerna. Det är svårt att motsäga, att det kan anges ungefär lika starka skäl för att behålla t.ex. Nelly Sachs dikt som för att utesluta t.ex. Karin Boyes, eller lika starka skäl för att behålla Lundkvists dikt som sjungen psalm som för att flytta *De blomster som i marken bor* till läsepsalmerna. KM har gjort sitt val: det kan anges skäl både för och emot detta val liksom mot valprocedurer i andra sammanhang, där det gäller att ur olika åsikter få fram ett samlande förslag. Vilken kritik som än framförs mot KM:s ställningstagande, måste kritiken ta hänsyn till den totala situation i vilken SU:s förslag och KM:s beslut arbetades fram. Här var det demokratiska beslut, som fällde avgörandet efter ett omfattande utrednings- och remissarbete. Därmed är å ena sidan inte sagt att sådana beslut alltid blir de bästa ur litterär och teologiskt-kyrklig synpunkt sett. Å andra sidan anser många, att den demokratiska processens egenvärden är mer värda än att besluten alltid blir de bästa. Och, frågar vidare många, finns det överhuvudtaget objektiva kriterier för bedömning av lyriska texter, dessutom ur kristen synpunkt? Den begynnande insikt i problemets komplexitet som frågan vittnar om, ökar — får man hoppas — respekten för materialet mer än för de egna åsikterna.⁶⁸

Göran Bexell

⁶⁷ "Innan litteraturhistorikern kan ge sig i kast med uppgiften att avgöra om ett konstverk är kristet eller ej, måste han därför först träffa ett teologiskt val.", Sven Linnér, *Pär Lagerkvists livstro*, Stockholm 1961, s. 170.

⁶⁸ Jag vill här tacka docent Esbjörn Belfrage för värdefulla samtal i frågor som artikeln berör.

”Herrens lekamen och annan spis”

Att nattvardsfirandet i den första kristna församlingen måste ha sett helt annorlunda ut än vad det gör i de lutherska kyrkosamfundet i våra dagar är det ingen som betvivlar. Den skillnad, som väl allra mest faller i ögonen, är att själva måltidskaraktären försvunnit. Man sitter icke längre kring ett bord och äter och dricker utan ligger på knä vid en altarring, där man får ta emot några droppar vin och ett brödstycke, som har föga likhet med det bröd man är van vid från andra sammanhang.

Inom Svenska kyrkan har som bekant under senare år vissa försök gjorts att återge nattvarden något av dess ursprungliga måltidskaraktär. Så menade t.ex. 1968 års kyrkohandbokskommitté, att man vid särskilda mässor med fördel skulle kunna använda vanligt bröd samt i vissa fall sitta kring ett bord och fira nattvard i stället för att vara i en kyrka. De ritual, som handbokskommittén föreslagit för särskilda mässor, tillstyrktes icke av kyrkomötet 1975, men den passus, som kyrkomötet antog om domkapitlens möjlighet att bevilja tillstånd till användning av andra ritual än de uttryckligen stadfästa, ger givetvis utrymme för beviljande även av bordsmässor.

Vid sidan om att man velat återge själva nattvarden dess måltidskaraktär, har även försök förekommit inom såväl kyrka som frikyrka, inte minst i ungdomssammanhang, att komplettera det egentliga nattvardsfirandet med s.k. agapemåltider. Genom detta såväl som genom arbetet med nattvardsliturgin har den gamla frågan, vad det är som gör nattvarden till nattvard aktualiserats. Vad är det som skiljer en nattvard från en agapemåltid? Vilka moment är det som måste finnas med

vid nattvardsfirandet, om icke sakramentet skall mista sin validitet? I en intressant artikel betitlad ”Huskommunion i dag” i boken ”Nova et vetera. Studia in honorem Martti Parvio” (Helsinki 1978) skildrar Åke Andréén, hur de även i utlandet behandlade problemen kring bordsmässa och huskommunion icke minst aktualiserat frågan om nattvard utan prästvigd persons medverkan.

Enligt traditionell luthersk uppfattning är två ting nödvändiga för att en nattvard skall föreligga: 1. ätande och drickande av bröd och vin 2. läsande av instiftelseorden. Att bröd och vin måste användas, innebär, att s.k. vattenmässor är uteslutna. Härom handlade som bekant den liquoristiska striden i Sverige på 1560-talet. Det var enligt Laurentius Petri bättre att alls inte fira nattvard än att fira en vattenmässa. Använder man inte den materia, som Jesus själv använde vid den första nattvarden, så har man heller inga garantier för hans närvaro.¹

Att man fortfarande inom Svenska kyrkan känner sig förpliktad att använda samma materia som Jesus själv använde, visar inte minst den tveksamma och länge direkt avvisande hållning, som kyrkoledningen intagit till det

¹ Se t.ex. Sven Kjöllérström, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV, Lund 1935, s. 203, eller Bo Ahlberg, Laurentius Petris nattvardsuppfattning, Lund 1964, s. 60 ff. Det handlar här om att använda vatten som *ersättning* för vin, icke om det av Tridentkonciliet föreskrivna bruket att blanda vatten i vinet (Sessio XXII, Cap. VII), ett bruk som Luther för sin del är negativ till men icke vill förbjuda (WA 12, 211—212).

gång på gång väckta förslaget om införande av alkoholfritt vin vid nattvardsfirandet. När biskopsmötet i januari 1978 för första gången ansåg sig kunna gå med på användning av ej alkoholfritt vin i nattvarden, framhöll man samtidigt, att det måste vara fråga om "dryck som kommer från vinträd". En viss möjlighet till användning av alkoholfritt vin finns även enligt romersk-katolsk tradition. T.ex. Thomas av Aquino, vilken i och för sig är mycket noga med att rätt materia skall användas, druvvin (ej vin gjort på andra frukter) och vetebröd (ej t.ex. rågröd), medger faktiskt användande av alkoholfritt vin vid nattvarden.² Med alkoholfritt vin avses då ej sådant alkoholfritt vin, som nu säljes, utan i stället den saft, som direkt pressas ur en druvklase och som förr eller senare, om den fick stå, skulle komma att jäsa och bli alkoholfritt. I ordinära fall får visserligen inte sådan druvsaft användas, på grund av att den ännu ej blivit renad, men i nödfall får den användas, något som Thomas belägger genom ett påvligt dekret. Denna druvsaft skiljer sig nämligen inte i substantiellt avseende från vin utan *är* vin fastän i ett annat utvecklingsstadium än det alkoholfria.

Att instiftelseorden är nödvändiga för sakramentets validitet innebär enligt traditionell uppfattning inte, att instiftelseorden behöver föreligga i någon bestämd form. Man behöver således inte läsa exakt så som den svenska kyrkohandboken av år 1942 föreskriver: "Vår Herre Jesus Kristus, i den natt då han blev förrådd, etc." — utan det väsentliga är, att man på något sätt kungör, att brödet är Kristi lekamen och vinet hans blod.³ I och för sig

föreligger således instiftelseorden även i de distributionsord, som regelmässigt användes i Svenska kyrkan. Någon separat läsning av instiftelseberättelsen vore strängt taget ej nödvändig. (Att instiftelseberättelsen ej behöver finnas med som ett sammanhängande helt i nattvardsliturgin har även uppmärksammats i 1968 års handbokskommittés arbete.) Att instiftelseorden i någon form måste vara med, dvs. att man på något sätt måste kungöra, att nattvardselementen är Kristi lekamen och blod, motiveras under reformationstiden på två olika sätt. Den motivering, som Luther själv har i Vom Abendmahl Christi Bekenntnis 1528, går ut på att Jesu ord "Gören detta" inkluderar även läsandet av instiftelseorden. "Detta", som Jesus själv gjort och som han vill, att lärjungarna också skall göra, inkluderar således ej endast utdelande av bröd och vin utan även ett kungörande av att dessa element i nattvarden är Kristi lekamen och blod.⁴ I Konkordieformeln möter förutom den nu nämnda motiveringen även en annan. Man hänvisar till 1 Kor 10:16, där Paulus skriver: "Välsignelsens kalk, som vi välsignar, är icke den en delaktighet av Kristi blod?" Det välsignande Paulus talar om kan icke ske på annat sätt än genom reciterande av instiftelseorden, heter det.⁵

Medan enligt luthersk uppfattning de två nu nämnda tingen är nödvändiga för nattvarden validitet, är däremot enligt Luther de krav, som den romerska kyrkan har på rätt förvaltare (en av en biskop ordinerad person) och rätt intention, ej möjliga att upprätthålla som för validiteten nödvändiga krav. Det är ingen tvekan om, att Luther menar, att även

² Summa theologica 3, Q 74, art. V, Ad tertium.

³ Se t.ex. Ahlberg, a.a., s. 82, 85.

⁴ WA 26, 287, 14—18.

⁵ BLK s. 1000 (Sol. Decl. VII, 80—82).

en lekman *kan* förrätta nattvard.⁶ Att man trots detta under reformationstiden ej vill, att vem som helst skall göra det, motiverar man med att ordning skall råda i församlingen. Eftersom nattvarden är uttryck för församlingens gemenskap, passar det bäst, att församlingens utsedde herde förrättar den osv. Inte ens i en nödsituation menar man det vara motiverat, att en lekman utdelar nattvarden, detta på grund av att nattvarden ej som dopet är något för saligheten nödvändigt. Ingenstans hos reformatörerna påträffar man emellertid någon utsaga om, att nattvarden inte skulle vara nattvard, om den förvaltades av en icke prästvigd person.⁷ Principiellt finns det inom en luthersk kyrka inget som hindrar, att veniainstitutionen utsträcker till att gälla även nattvardsförvaltning, eftersom även en veniat ur luthersk synpunkt måste betraktas som "rite vocatus". Det finns inte ens något principiellt hinder för att tillåta helt vanliga gudstjänstbesökare ej endast att hjälpa till vid distributionen utan även med läsande av instiftelseorden, precis som de redan nu ofta tillåtes att medverka vid läsning av epistel och evangelium. Utifrån inte blott den lutherska bekännelsen utan även Bibeln vore det helt absurt att vilja hävda, att dopet är dop, vem som än förrättar det (nöddop utfört av icke prästvigd man eller kvinna erkännes som

bekant som giltigt inom alla kristna samfund) men att nattvarden är nattvard endast om den förvaltas av en prästvigd person. Ingen kan, om han läser *endast* Bibeln, överhuvud komma på tanken, att det skulle förhålla sig så. Lär man ändå, att det förhåller sig på detta sätt, så har man uppenbarligen denna lära någon annanstans ifrån än från Bibeln.⁸ Ingenstans i NT säges det, att församlingens föreståndaren var närvarande varje gång nattvard firades. Det förefaller minst lika troligt, att någon annan än denne (kanske hufvudern i det hem, i vilket man för tillfället befann sig) fick i uppdrag att vara huvudansvarig för måltidens ritual.

Att Luther, som vi redan framhållit, ej kräver någon intention i romersk mening hos den som förvaltar sakramentet för att detsamma skall äga validitet är allmänt känt. Mindre känt är däremot, att Luther faktiskt menar, att rätt *lära* om nattvarden åtminstone i någon mån måste föreligga hos den som förvaltar densamma, för att Kristi lekamen och blod skall vara tillstädes. Detta är egentligen inte något krav, som går utöver de två vi ovan nämnt: att bröd och vin skall ätas och drickas och instiftelseorden läsas — utan detta krav inkluderas i kravet på, att instiftelseorden skall vara med. Luther menar nämligen, att prästen, om han t.ex. i sin predikan förnekar

⁶ Se t.ex. WA 6, 566, 26—28 (De capt.): "Esto itaque certus et sese agnoscat quicumque se Christianum esse cognoverit, omnes nos aequaliter esse sacerdotes, hoc est, eandem in verbo et sacramento quocumque habere potestatem . . ." Jfr äv. WA 6, 407, 34—39 (An den cristl. Adel): "Wen ein heufflin fromer Christen leyen wurden gefangen unnd in ein wusteneu gesezt, die nit bey sich hetten einen geweyheten priester von einem Bischoff, unnd wurden alda der sachen eynisz, erweleten eyen unter yhn, er were ehlich odder nit, und befihlen ym das ampt zu teuffen, mesz halten, absolvieren und predigenn, der wer warhafftig ein priester . . ." Särskilt tydligt uttrycker sig Lu-

ther i De instituendis ministris Ecclesiae 1523, då han till de "sacerdotalia officia", som tillhör det allmänna prästadömet, räknar "docere, praedicare annunciareque verbum dei, baptisare, consecrare seu Eucharistiam ministrare, ligare et solvere peccata, orare pro aliis, sacrificare et iudicare de omnium doctrinis et spiritibus" (WA 12, 180, 1—4). Se även Per Erik Persson, Kyrkans ämbete som Kristus-representation, Lund 1961, s. 296.

⁷ Se härtill Persson, a.a., s. 299—301, samt Ragnar Askmark, Ämbetet i den svenska kyrkan, Lund 1949, s. 137.

⁸ Jfr härtill Gustaf Wingren, Evangeliet och kyrkan, Lund 1960, s. 135—37.

realpresensen, därmed egentligen har upphävt de instiftelseord, som han längre fram i gudstjänsten föreläser. Han har i förväg sagt ifrån, att han inte menar, vad han i instiftelseorden säger. Luther menar därför, att de svärmeander och zwinglianer, som i sin förkunnelse förnekar realpresensen, egentligen aldrig firar någon nattvard. De har i stället "eitel brod und wein".⁹ Inom den lutherska ortodoxin tog man så småningom medvetet avstånd från Luther på denna punkt.¹⁰

Sedan vi nu konstaterat, vad som enligt traditionell luthersk uppfattning är nödvändigt för att nattvarden skall vara nattvard, kan vi övergå till vårt egentliga ämne. Om man studerar de diskussioner om nattvarden, som förts under senare år i den svenska kyrkliga pressen, kan man mycket lätt konstatera den nästan totala avsaknaden av rent exegetiska argument och överväganden. (Intressant är i detta sammanhang, att uppsalafakulteten i sitt remissyttrande över 1968 års kyrkohandboks-kommittés betänkande påpekar, att handboks-kommittén slår vakt kring det som enligt traditionell luthersk uppfattning är nödvändigt för nattvarden samtidigt som man anknyter till restaureringstendenser, som bygger på forskningar om nytestamentlig och fornkyrklig liturgi, vilka delvis är ägnade att bl.a. vad gäller instiftelseordens betydelse problematisera den lutherska nattvardssynen. Detta sker, framhåller fakulteten, utan att någon egentlig diskussion angående de nya forskningsrönens förhållande till den lutherska uppfattningen förekommer i betänkandet.) Generellt tycks man ha en skygghet för att i nattvardsfrågorna gå direkt till Bibeln. Detta är säkert ingen

tillfällighet utan torde bottna i, att man har en känsla av, att klyftan mellan det, som Luther och de lutherska bekännelseskriterierna säger om nattvarden, och det, som den moderna exegetiken har att säga därom, är så stor, att det vore lönlöst att försöka överbrygga den. Det känns tryggast att inte våga det språng ut på djupa vatten, som det skulle innebära att försöka bygga en nattvardslära direkt på Bibeln, och därför nöjer man sig med att diskutera, vad en *luthersk* nattvardslära rimligen kan innebära. Det kan inte råda någon tvekan om, att man härigenom på ett avgörande sätt distanserat sig från Luther, även om man skulle lyckas åstadkomma en trogen rekonstruktion av Luthers egen nattvardslära.

För Luther var det aldrig något ointressant, vad *Bibeln* hade att säga om nattvarden. Tvärtom var detta för honom det helt avgörande. Inte minst *Tom Hardt* har nyligen i sin bok "Om altarets sakrament" betonat, att läran om realpresensen enligt Luther liksom varje annan troslära grundar sig på *Skriften allena*, medan man inom mycken nutida lutherdom i stället tryggar sig vid, att "moder kyrkan alltid lärt realpresensen". I själva verket är det, som *Hardt* också påpekar, alls inte så, att "moder kyrkan" alltid lärt realpresensen. Just med hänvisning till den kyrkliga traditionen kunde *Zwingli* i *Marburg 1529* hävda, att man borde vara tolerant i nattvardsfrågan. Det var vidare, när *Melanchthon* började studera kyrkofäderna, som han bragtes i *vacklan* i sin tro på realpresensen.¹¹ För en luthersk teolog kan det således inte vara något oväsentligt utan en i högsta grad angelägen uppgift att i varje ny tid konfrontera den hos Luther själv och i de lutherska bekännelseskriterierna framställda läran om natt-

⁹ Se härtill *Tom G. A. Hardt*, *Venerabilis et adorabilis eucharistia*, Uppsala 1971, s. 166—70, 175—76.

¹⁰ *Fr. H. R. Frank*, *Die Theologie der Konkordienformel III*, Erlangen 1863, s. 144—46, noterna 139 och 140.

¹¹ *Hardt*, *Om altarets sakrament*, Uppsala 1973, s. 9—10.

varden med exegetikens landvinningar. Detta innebär naturligtvis inte, att den kyrkliga förkunnelsen måste anpassas efter varje vindkast i exegetiken eller den kyrkliga dogmatiken efter sådant, som endast är hypoteser hos enskilda exegeter. Om man kan fastslå, att exegetiken nått ett *säkert* resultat, som omöjliggör en tolkning, som företrädades av reformatorerna, kommer däremot saken i ett annat läge. För att bryta tystnaden och väcka till liv en seriös debatt om *Bibelns* nattvardslära vill vi i denna artikel försöka konfrontera den lutherska nattvardsuppfattningen med vad som skrivits om nattvarden framför allt av tre 1900-talsexegeter, nämligen Joachim Jeremias, Nils Johansson och Hugo Odeberg. I synnerhet hoppas vi kunna belysa den fråga, som antydes genom artikelns rubrik, nämligen vilket förhållandet är mellan nattvarden och andra måltider.

Som vi ovan skildrat, argumenterar Luther, när han hävdar instiftelseordens nödvändighet, utifrån Jesu befallning "Gören detta etc." Med dessa ord har Jesus enligt Luther *instiftat* den måltid, som vi kallar nattvarden eller altarets sakrament. Mot denna bakgrund är det intressant att lägga märke till, att Joachim Jeremias i sin bok *Die Abendmahls Worte Jesu* är angelägen om att framhålla, att det i själva verket *icke* är någon ny handling som instiftas vid Jesu sista måltid. Ingenting tyder egentligen på, att Jesus velat instifta något nytt. I synnerhet påpekar Jeremias, att orden "Gören detta etc." knappast kan betraktas som några instiftelseord. Den gammaltestamentliga motsvarigheten till τοῦτο ποιεῖτε ("Gören detta") är enligt J. Jeremias zo't ^{ca}śû, vilket, i LXX regelmässigt återges med τοῦτο ποιήσατε. Härifrån måste man enligt Jeremias skilja kakā tā^{ca}śû (ung: "På det här sättet skall ni göra"), vilket i Septuaginta återges med οὕτως + passivform av ποιεῖν. Med det senare uttryckssättet avses alltid en föreskrift om upprepande av ett ritual. Hade Jesus vid sin sista måltid med lärjungarna

avsett att instifta något nytt, hade det således varit naturligt, att han använt detta uttryck. De ord, som nu står, visar således enligt Jeremias, att Jesu avsikt ej varit att instifta något nytt utan i stället att ge en ny *innebörd* åt ett redan praktiserat bruk. Beteckningen "Wiederholungsbefehl" är därför enligt Jeremias ej träffande. Ingen tonvikt ligger på orden "Gören detta", utan hela tonvikten i stället på de ord, som anger *syftet* med bruket, dvs. orden "till min åminnelse". Något som lärjungarna redan tidigare varit vana att göra, skall de i fortsättningen göra till Jesu åminnelse.¹²

Att Jesus vid sin sista måltid med lärjungarna ej avsett att instifta något nytt bruk framhålles även av Odeberg. Han skriver: "Uttrycket 'instiftande' finns över huvud taget inte i NT. Det är senare påfund. Jesus *instiftar* inte något nytt. Men han var *uppfyllelsen* av det som den glädjefyllda påskmåltiden skulle uttrycka."¹³ I en annan uppsats av samme författare heter det: "När Jesus vid denna måltid gjorde detta nya och sade dessa nya ord 'Detta är min lekamen' och 'Detta är mitt blod . . .', instiftade han ej något nytt, något som ej redan från början var inlagt i denna påskmåltid. För att uttrycka det naivt kunde man säga, att de som före denna kväll hade firat en sådan påskmåltid, redan hade varit med om detta."¹⁴

Är den tolkning av "instiftelseberättelsen" och "upprepningsbefallningen", som givits av Jeremias och Odeberg, riktig, torde det knappast vara möjligt att som Luther motivera instiftelseordens nödvändighet utifrån befällningen "Gören detta etc." Hur är det då med den motivering som Konkordieformeln ger ut-

¹² Jeremias, *Die Abendmahls Worte Jesu*, Vierte, durchgesehene Auflage, Göttingen 1967, s. 240—41.

¹³ Odeberg, *Rannsakan*, Karlskrona 1968, s. 154.

¹⁴ Odeberg 1968, s. 160.

ifrån 1 Kor 10:16? Enligt Konkordieformelns tolkning är det, som vi sett, instiftelseordens reciterande som åsyftas med välsignandet av kalken. Hos Jeremias och Odeberg och för övrigt de flesta moderna exegeter möter en helt annan tolkning. "Välsignelsens kalk" var enligt Odeberg beteckningen på den tredje bågaren vid påskmåltiden samt den sista bågaren vid varje måltid,¹⁵ en uppgift som även bestyrkes av Strack-Billerbeck.¹⁶ Över påskmåltidens tredje bågare liksom över varje måltids sista bågare uttalade man nämligen en välsignelse, vilken egentligen ej innebar, att man välsignade vinet i kalken, utan i stället, att man välsignade Herren, som skapar vinträdets frukt. Den vanliga formeln lydde: "Välsignad vare du, Herre vår Gud, världens konung, som skapar vinträdets frukt." Denna bön alluderar Jesus på, när han säger, att han icke mer skall dricka av "vinträdets frukt", förrän Guds rike kommer (Lk 22:18).¹⁷

Inte heller enligt Jeremias är det något annat än bordsvälsignelsen som avses, när Paulus talar om "välsignelsens kalk, vilken vi välsignar", liksom det enligt Jeremias egentligen är "der Ritus des Brotbrechens, d.h. der Ritus des Tischgebets" som avses med "detta" i befallningsorden "Gören detta till min åminnelse".¹⁸ Dock finner Jeremias det svårt att tänka sig, att det endast är upprepanandet av den *vanliga* bordsbönen som avses. Han förmodar i stället, att Jesus själv använt sig av

en speciell "messiansk" bordsbön, som sedan gått i arv till den kristna församlingen. Något särskilt tungt argument kan dock Jeremias ej anföra som stöd för sin förmodan, att Jesus läst bordsbönen på ett speciellt sätt, egentligen endast Lk 24:35, vilken vers mycket väl kan förstås utan detta antagande.¹⁹

Om man tänker sig, att "välsignelsens kalk" i 1 Kor 10:16 egentligen betyder "den kalk, vid vilken vi välsignar Herren" och att det egentligen är ätande och drickande, beledsagat av bordsbön, som befallas med orden "Gören detta" i instiftelseberättelsen, synes ju konsekvensen av detta bli, att *varje måltid*, vid vilken Herren välsignas, är att betrakta som en nattvard. "Konsekrationen" kommer att utgöras av bordsbönen. Inte hos Jeremias men väl hos Odeberg är denna tanke klart uttalad. Vid varje måltid skall lärjungarna minnas Jesus och ha honom mitt ibland sig. Kristus har gjort den enklaste av alla mänskliga jordiska förrättningar, ätandet och drickandet, till ett sakrament.²⁰ "Kristus har genom sin sista måltid, innan han tog på sig hela världens lidande, nöd och skuld, så helgat måltiden för den som fått del av Kristi liv, att *varje måltid blir en nattvard med Kristus*. Så måste för honom varje måltid begynnas, fortsättas och slutas i Kristi namn."²¹ Den bön i samband med måltiden, som ännu förekommer i kristna hem, är "ett rudiment av den tacksägelse, den andaktsfulla invigningsbön för maten och drycken, varmed de kristna (under den första tiden) firade varje måltid som en nattvard med Kristus".²²

Det är alls inte svårt att få denna syn på varje måltid som en nattvard med Kristus att gå in i helhetssammanhanget i 1 Kor 10, där

¹⁵ Odeberg, Pauli brev till korintierna, 2:a uppl., Helsingfors 1953, s. 156.

¹⁶ Strack-Billerbeck, Kommentar zum neuen Testament aus Talmud und Midrasch, Band III, München 1926, s. 419.

¹⁷ Odeberg 1968, s. 143, 161.

¹⁸ Jeremias, a.a., s. 241. Jeremias skriver bl.a.: "Auch Paulus hat das τούτο auf den Ritus des Tischgebets bezogen; das ergibt sich aus 1. Kor. 10,16 τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν ... τὸν ἄρτον ὃν κλῶμεν: εὐλογοῦμεν und κλῶμεν beschreibt die Ausführung des (bei ihm verdoppelten) τούτο ποιεῖτε."

¹⁹ Jeremias, a.a., s. 241 samt not 4 på s. 113 f.
²⁰ Odeberg, Anteckningar till nytestamentliga texter, 3:e uppl., Hässleholm 1961, s. 102, samt Herren kommer, Stockholm 1962, s. 85.

²¹ Odeberg 1953, s. 154.

²² Odeberg 1953, s. 158.

uttrycket "välsignelsens kalk" förekommer. Paulus framhåller i sammanhanget, att man icke på en gång kan dricka Herrens kalk och onda andars kalk, liksom man inte på en gång kan ha del i Herrens bord och onda andars bord. Det kunde enligt Odeberg på Pauli tid i Korint inträffa, att man vid gästabud skämtsam höjde en bägere för någon av de gamla gudarna, Zeus, Jupiter eller Apollon.²³ (Jämför härtill hur det i den välkända student-sången "O gamla klang och jubeltid" i sista strofen heter: "Lyft bägarn högt . . . De gamla gudar leva än.") Även om deltagarna vid gästabudet inte trodde på de gamla gudarna och även försäkrade de kristna härom, var det enligt Paulus omöjligt att förena deltagande i något sådant med delaktigheten i den kristna bordsgemenskapen. För att understryka, hur otänkbart det borde vara för en kristen att höja en avgudabägere, påminner Paulus om, att en kristen ju, när han äter och dricker, välsignar *Herren* och inte någon avgud och hur måltiden för honom innebär en gemenskap med Kristus, hans lekamen och blod.

Även om det på det sätt, som nu beskrivits, går att i helhetssammanhanget i 1 Kor 10 infoga tanken på varje måltid som en nattvard, frågar man sig, om inte 1 Kor 11:29 måste vara ett öövertigligt hinder för en sådan tolkning. Enligt den svenska kyrkobibelns översättning av ifrågavarande vers äter och dricker man sig själv en dom, om man inte gör åtskillnad mellan Herrens lekamen och annan spis. Så mycket är naturligtvis fullt klart som att den ovan framställda tanken på varje måltid som en nattvard är omöjlig att förena med 1 Kor 11:29 under förutsättning, att den svenska kyrkobibelns översättning är riktig. Nu förhåller det sig emellertid så, att flera av orden i den svenska översättningen helt saknar motsvarighet i grundtexten, där det heter *μη διακρίνων τὸ σῶμα*, vilket enligt

Odeberg närmast bör översättas "om han icke urskiljer kroppen". Den svenska kyrkobibelns översättning ger enligt Odeberg en mening som snarast är *motsatsen* till den av Paulus intenderade.

Vid brödråmåltiderna i Korint hade det missförhållandet uppstått, att var och en åt det som han själv fört med sig till sammankomsten, medan det naturliga enligt Paulus borde ha varit, att man lagt allt tillhoppa och sedan delat ut åt var och en. Följden av det missförhållande, som uppstått, hade blivit, att de människor som var fattiga och inte kunde föra med sig så mycket, fick blygas vid sammankomsterna, medan andra kunde äta sig övermätta och dricka sig rusiga. Möjligt är även, att den uppdelning i partier, som omtalas i 1 Kor 11:18—19, sammanföll med uppdelning i socialgrupper. Detta var enligt Paulus ett sätt att äta och dricka, som icke svarade mot, att måltiden innebar en delaktighet i Kristi lekamen och blod. Man urskiljde inte Kristi kropp i det man åt (och, kunde vi kanske tillägga, inte heller i den församling man befann sig i. Observera att Paulus i det efterföljande kapitlet, dvs. 1 Kor 12, talar om kroppen med de många lemmarna!²⁴) Att man inte urskiljde kroppen sammanföll således med, att man gjorde åtskillnad mellan människor. Pauli uppmaning går inte ut på, att man skall göra en så sträng åtskillnad som möjligt mellan Kristi lekamen och annan spis utan i stället på, att man *ej skall göra åtskillnad mellan människor* och att man skall vårda sig om de fattiga. Vad Paulus skriver innebär enligt Odeberg, att man "vid en gemenskapsmåltid icke kan skilja på Herrens lekamen och annan spis, därför att allt är Herrens lekamen". Att "icke urskilja kroppen" är att icke inse, hur heligt allt det är, som blivit helgat genom Kristus. Idealt skulle varje måltid vara

²³ Odeberg 1953, s. 156.

²⁴ Se härtill Johansson, Det urkristna nattvardsfirandet, Lund 1944, s. 227—29.

en Herrens måltid. "Man äter och dricker sig icke en dom endast genom att icke göra skillnad på en nattvard och en 'vanlig' måltid, utan snarare just genom att icke låta varje brödråmåltid, varje gemenskapsmåltid, vara en Herrens måltid, en nattvard."²⁵

Som vi förstår, tillhör Odeberg de forskare, som menar, att ingen skillnad förelåg mellan en nattvard och en agapemåltid i den första kristna församlingen. Varje gemensam måltid var på en gång agapemåltid och nattvard. Samma uppfattning möter hos Nils Johansson.²⁶ Det talas i 1 Kor 11 enligt Johansson inte om två olika måltider utan om en enda, som kallas "Herrens måltid".²⁷ Jesus själv firade under hela sin verksamhet, således ej blott den sista kvällen, nattvard med lärjungarna. "Det har aldrig funnits en tid, då Människosonen verkade bland människorna men ännu ej hade börjat fira nattvard med dem."²⁸

Joachim Jeremias gör till skillnad från Odeberg och Johansson en sträng åtskillnad mellan agapemåltid och nattvard. På sin höjd kan han tänka sig, att de sammanfallit på det sättet, att agapemåltiden inramats av natt-

vardsfirandet, så att det med Kristi lekamen identifierade brödet utdelats före måltiden och det med Kristi blod identifierade vinet efter densamma, liksom vid påskmåltiden välsignandet och brytandet av brödet föregick huvudmåltiden och "välsignelsens kalk", den tredje bågaren, följde därefter. (Jfr *μετὰ τὸ δεῖπνῆσαι* ("efter måltiden") i 1 Kor 11:25.) Han uttalar dock som sin förmodan, att det egentliga nattvardsfirandet i Korint redan vid tiden för 1:a Korintierbrevets avfattande var något som i *sin helhet* ägde rum *efter* agapemåltiden.²⁹

Att Odeberg och Johansson båda menar, att agapemåltid och nattvard sammanfallit under den första kristna tiden och att varje gemensam måltid firats som en nattvard med Kristus, innebär inte, att Odeberg och Johansson har exakt samma uppfattning om, vad nattvarden i NT innebär. Utmärkande för Johansson i förhållande till åtskilliga andra forskare är, att han vill förstå nattvarden helt mot judisk och gammaltestamentlig bakgrund (ej t.ex. mot bakgrund av mysteriereligionernas kultmåltider).³⁰ En konsekvens av detta blir emellertid enligt Johansson själv, att nattvarden i NT måste uppfattas på ett rent symboliskt sätt. Visserligen menar Johansson, att

²⁵ Odeberg 1953, s. 169—177.

²⁶ Johansson, a.a., s. 286—87: "Med den tolkning av måltidernas innebörd i Jesu verksamhet och i urkristendomen, som i denna undersökning framlagts, ha vi redan tagit ställning till problemet nattvarden och kärleksmåltiden eller agapen. *Enligt denna tolkning måste i urkristendomen varje gemensam måltid vara en nattvard och varje nattvard en kärleksmåltid.*" En liten differens mellan Johansson och Odeberg kan det möjligen vara, att Johansson uttrycker sig så, att det är varje *gemensam* måltid som är en nattvard, medan Odeberg säger, att *varje* måltid, vid vilken Herren välsignas, är en nattvard. Dock kan även Odeberg understundom uttrycka sig som Johansson och skulle förmodligen här tillämpa det av honom själv ofta citerade uttrycket "Solus numquam solus (Ensam och dock aldrig ensam)" (Se t.ex. Odeberg 1968, s. 298 samt Odeberg, Kristus och Skriften, 7:e rev. och utökade uppl., Karlskrona 1970, s. 96).

²⁷ Johansson, a.a., s. 289.

²⁸ Johansson, a.a., s. 247.

²⁹ Jeremias, a.a., s. 109—15.

³⁰ Johansson, a.a., s. 303—05. Johansson skriver bl.a.: "Vår undersöknings resultat i fråga om nattvardsfirandets bakgrund kan sammanfattas i följande tes: *I gammaltestamentlig och senjudisk religion möta vi alla de föreställningar och tankeformer, som vi måste förutsätta för att kunna religionshistoriskt förklara det urkristna nattvardsfirandet . . .* Men det sammanställda materialet visar också, att i mysteriereligionernas kultmåltider ej fanns någonting som kan anses ha påverkat den nattvardstolkning, som möter i paulinerna och i övriga nytestamentliga skrifter. . . . *I det nattvardsfirande, som vi känna genom de urkristna källorna, finns intet enda drag, som tyder på inverkan från de hedniska religionernas kultmåltider. Allt tal om en dylik inverkan är med all säkerhet oriktigt.*"

symbol då betyder något annat och mera än det nuförtiden vanligtvis betyder, men klart står under alla förhållanden, att Johansson avvisar varje substantiell identifikation av nattvardselementen med Kristi lekamen och blod.³¹

Odeberg har, såvitt jag förstår, inte som Johansson en rent symbolisk nattvardsuppfattning. Vi har redan sett, att Odeberg säger, att allt som ätes vid en agapemåltid är Herrens lekamen. Odeberg kan även jämföra närvaron i nattvarden med inkarnationen: "... liksom han såsom det eviga Gudsordet blivit kött, så ger han sig nu åt dem på ett sätt, som innesluter även själva den jordiska måltidens elementer. Sitt kött och sitt blod lämnar han åt dem under själva brödet och vinet. 'Detta är min lekamen', 'Detta är det nya förbundet i mitt blod' (kursiveringarna Odebergs egna) ... Verkligheten och välsignelsen av detta sakrament kan icke tänkas nog djupt, eller mottagas nog innerligt efter Herrens eget ord."³²

Skillnaden mellan Odeberg och Johansson synes alltså vara, att Johansson på bekostnad av realpresensföreställningen hävdar, att varje gemensam måltid i urkristendomen var en nattvard, medan Odeberg utvidgar just realpresenstanken till att omfatta varje måltid. Utan nämnande av Johanssons namn kritiserar Odeberg själva den metod denne använder sig av, då han ser nattvarden i ljuset av de föreställningar man gjorde sig om påskmåltiden under det gamla förbundets tid. Det riktiga tillvägagångssättet är enligt Odeberg det motsatta, dvs. att se påskmåltiden i ljuset av Jesu sista måltid med lärjungarna. Odeberg skriver: "Därför gällde det om denna påskalammsmåltid detsamma som gäller om allt i gamla förbundet. Det får sitt ljus genom Kristus. Därför får icke Kristi nattvard in-

skränkas till sin betydelse, genom att den tolkas endast efter de tankar, som man gjorde sig om påskalammsmåltiden innan dess fulländning kom i denna nattvard. Det vore att hänga ett sådant täckelse framför förståndets ögon, om vilket Paulus talar i andra korintierbrevets tredje kapitel. Utan tvärtom skall påskalammsmåltidens djupa betydelse anas genom vad Kristus gör och säger, vad han gör av denna måltid."³³ (Jfr härtill Johanssons sätt att ställa frågan om realpresensen: "Kan det vid studiet av källorna till Jesu sista måltid komma fram något som tyder på att Jesus förutsett en förvandling av måltidselementen eller att lärjungarna enligt hans mening i ordets vanliga bemärkelse förtärt hans kropp och blod? Möta vi inom den samtida judendomen föreställningar, som skulle kunna ge anledning till ett sådant antagande? [kurs. här]."³⁴)

Det är självfallet, att man utifrån den nattvardsuppfattning som företrädes av Odeberg och Johansson icke kan tillmäta det någon avgörande betydelse, vilken materia som användes i nattvarden. "Välsignelsens kalk" betyder enligt Odeberg detsamma som välsignelsens dricksglas, eller t.o.m. välsignelsens tékopp eller kaffekopp, helt enkelt det, ur vilket man dricker och vid vilket man välsignar Herren. Uttryckligen säger Odeberg, att det man dricker "förvisso" inte behöver vara vin utan att vatten eller t.o.m. té eller kaffe går lika bra. Om man har ett glas friskt vatten att dricka och därvid utbrister: "Välsignad vare du Herre, som låter mig leva och ger mig detta friska vatten", är detta vattenglas välsignelsens kalk och således Kristi blods del-

³¹ Se särskilt Johansson, a.a., s. 198—200, 208—14.

³² Odeberg 1961, s. 102, samt 1962, s. 85—86.

³³ Odeberg 1961, s. 101. Se äv. Odeberg 1962, s. 85.

³⁴ Johansson, a.a., s. 198—99.

aktighet.³⁵ (Något som mig veterligen inte ens Odeberg tagit fasta på, är, att kyrkobilens "den" i 1 Kor 11:25 helt saknar motsvarighet i grundtexten. Egentligen står det bara: "Gör detta, så ofta ni dricker (ὁσάκις ἐάν πίνητε till min åminnelse.")

Även om man menar, att varje måltid är en nattvard, är det givetvis ingenting som hindrar, att man vid vissa tillfällen firar nattvard så att säga i förtätad form, så att man vid dessa tillfällen på ett särskilt sätt *markerar* den Herrens närvaro, som egentligen föreligger i varje måltid. Hugo Odeberg lär någon gång, då han tillfrågades om förhållandet mellan nattvarden och andra måltider, ha gjort en jämförelse med bönen och sagt ungefär på följande sätt: "Eftersom vi är tillsagda att bedja oavlätligen, är det ingenting som hindrar, att man beder även t.ex. då man sitter och röker. Å den andra sidan, när vi har kommit samman för att ha en bönestund, då sitter vi inte och röker." När hela den kristna församlingen på en ort skall fira nattvardsgudstjänst, är det givetvis naturligt att ha med något slags rituell berättelse om Jesu död och hans sista måltid med lärjungarna, t.ex. i form av instiftelseordens läsande. Då kan det även vara naturligt att vara noga med, vilken materia som användes, så att man använder inte blott druvvin utan t.o.m. rött sådant, eftersom detta var föreskrivet vid påskmåltiden.³⁶ Dock kan man fråga sig, om det ej är onaturligt att i så hög grad skilja det gudstjänstliga nattvardsfirandet från vanliga måltider, att man ligger på knä vid en altarring i stället för att sitta vid ett bord. Vid påskmåltiden *låg* man som bekant till bords, dvs. man intog en så bekväm ställning

som möjligt, detta på grund av att påskmåltiden var en *glädjemåltid*. Mitt i den mörka natt, då Jesus blev förrådd, och om vilken det även i djupare mening heter i Joh 13:30 "och det var natt", ville han, att hans lärjungar skulle ha det skönt och vara glada. Överfört till vår tids förhållanden skulle liggandet till bords enligt Hugo Odeberg närmast motsvaras av att man satt i mycket bekväma stolar och lät samvaron präglas av en glad och trivsam stämning.³⁷ Även om vi givetvis inte är skyldiga att försöka kopiera alla de förhållanden, som rådde i urförsamlingen och vid Jesu sista måltid med lärjungarna, är det dock mot den nu tecknade bakgrunden ganska svårt att förstå den tillfredsställelse, som förekommer i många kyrkliga kretsar över att 1975 års kyrkomöte ej tillstyrkt de av handboks-kommittén förelagna s.k. bordsmässorna. Det heter ibland med syftning på detta, att man lyckats få "de värsta avarterna" avstyrda.

Vi har konfronterat tre moderna exegeters nattvardsuppfattning med den traditionellt lutherska och därvid funnit, att det är åtskilliga punkter i den lutherska nattvardsläran som i den nyare exegetikens ljus ingalunda ter sig självklara. Naturligtvis är det inte vår mening, att den syn, som vi i främsta rummet redogjort för och som innebär, att varje måltid för en kristen skall vara en nattvard, skulle kunna accepteras av kyrkan utan noggrannare prövning. Det bör t.ex. påpekas, att alla exegeter ej är överens om, att det verkligen är bordsbönen som åsyftas i 1 Kor 10:16. Odeberg menar, som vi sett, att stället har innebörden: "Välsignelsens kalk, *vid vilken vi välsignar Herren etc.*" Ordagrant översatt står det emellertid: "Välsignelsens kalk, *som vi välsignar* (ὁ εὐλογοῦμεν) etc." (Det är denna ordagranna översättning, som användes i Formula Concordiae.) Detta har åtminstone undantagsvis i den exegetiska litteraturen lett

³⁵ Föredrag av Odeberg över ämnet "Välsignelsens kalk", hållet i Bibeltrogna vänners ungdomsförening i Lund 16/2 1972. Föredraget finns inspelat på band tillhörigt nämnda ungdomsförenings arkiv.

³⁶ Jeremias, a.a., s. 47.

³⁷ Odebergs i not 35 nämnda föredrag.

till tolkningen, att själva kalken är tänkt som objekt för välsignelsen.³⁸ Här har vi en av de punkter, som skulle behöva närmare undersökning. Något annat, som behöver klarläggas närmare, är givetvis, hur och när den stränga åtskillnaden mellan nattvarden och vanliga

måltider kan tänkas ha inträtt, därest de första kristna verkligen firat varje måltid som en nattvard.

Rune Söderlund

³⁸ Ph. Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korintier (ingår som band VII i den av Th. Zahn utgivna Kommentar zum Neuen Testament), Leipzig 1905, s. 345.

Rapporter

IAH — Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie — har hållit sin tionde studiekonferens sommaren 1979. Temat Interkonfessionell och internationell hymnologi samlade ett 70-tal deltagare från 16 länder i universitetet i Regensburg, Bayern. Från Norden deltog mag. art., organist m.m. Ulrich Teuber, Danmark, finska psalmkommitténs sekr. teol. lic. Seppo Suokunnas, och från Sverige undertecknad.

IAH, som tillkom på initiativ av Dr. Konrad Ameln i Lüdenscheid 1959, har omkr. 225 medlemmar och leds av en styrelse om 7 personer med Markus Jenny, evangelisk präst, psalm-diktare och -historiker, som ordf. Sekr. är Philipp Harmoncourt, katolsk präst, professor och liturgihistoriker, i Graz. Nordisk representant är Ulrich Teuber. Sedan 1974 utger arbetsgemenskapen genom Dr. Kasper Honders vid liturgivetenskapliga institutionen vid teologiska fakulteten i Groningen en större årsbulletin. Bidragen i denna — på vanligen tyska eller engelska — har viss anknytning till studiekonferenserna. Sekretariatet i Graz svarar för mindre informationsblad.

IAH:s tungt vägande årsbok, *Jahrbuch für Liturgie und Hymnologie*, med K. Ameln, Chr. Mahrenholz och A. Völker (Kassel, Joh. Stauda Verlag) har utkommit i 21 band sedan 1957. Bland svenska medarbetare märks dr Allan Arvastson och doc. Folke Bohlin. Medlemmar av IAH erhåller *Jahrbuch* till rabatterat pris.

Medlem i IAH blir man genom att insända årsavgiften 40 DM (för pensionärer och studerande hälften) till

IAH — Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie, Dresdner Bank München,

Dr. Philipp Harmoncourt, Subkonto IAH, BLZ 700 800 00, Konto Nr. 3560508/01.

Också institutioner, organisationer etc. är välkomna som stödjande medlemmar; årsavgiften har satts till 100 DM.

IAH:s arkiv i Graz, adress Dr. Philipp Harmoncourt, Burgring 6, A-8010 Graz, mottar med glädje publikationer, sångsamlingar, hymnologiska artiklar etc. också från språkliga minoritetsområden som Sverige!

1981 års konferens (man har möjlighet samlas bara vartannat år) kommer att hållas i Oxford den 24—29 augusti. Därigenom breddas den från början tyskdominerade arbetsgemenskapen ytterligare; gott samarbete har inletts både med The Hymn Society of Great Britain and Ireland och The Hymn Society of America. Engelsk hymnodi i historia och samtid, källor och influenser, är det planerade temat. De förhoppningar om ökat nordiskt deltagande i IAH, som konferenser i Fuglsang (1965) och Vadstena (1971) gav, kanske kan infrias i det sammanhanget.

Elisabet Wentz-Janacek

Den i Danmark utkommande publikationen Hymnologiske Meddelelser har inte någon svensk motsvarighet. Desto viktigare — och inte minst som svenska förhållanden ofta belyses — är det att hymnologiskt intresserade svenskar prenumererar. Tidskriften med underrubriken *Værkstedsblad om salmer* utges av Salmehistorisk Selskab och redigeras av sognepræst Jens Lyster. Normalt utkommer 4 nr/år. Årgången är den åttonde. Årets första

nummer är ett dubbelnummer. Orientering kring det danska psalmbokstillägget, 78-tillägget, en artikel av Peter Balslev Clausen om Dansk skolesangbog, en större uppsats av Jørgen Pedersen om Den latinske hymne i tusinde år och en uppfordring till forskning på några ännu inte avbetade hymnologiska fält (tips också för svenska hymnologer?) ingår tillsammans med psalmtexter av gamla och nya diktare samt melodier.

Danska statens forskningsråd och ett par legat möjliggör utgivningen av Hymnologiske Meddelelser, som också har en stödfond där givetvis även svenskar är välkomna att vara med.

Prenumeration sker genom att medlemskontigenten d kr 40 insätts på Salmehistorisk selskabs girokonto (danskt nr) 2 20 11 19, Ahlmans Allé 10, DK-2900 Hellerup.

Salmehistorisk selskab har adress Københavns Universitet, Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44—46, DK-1150 København K.

Sällskapets ordf. är prof. Niels Knud Andersen, som kan nås över Selskabets adress.

Redaktören Jens Lysters adress är Odden præstegård, Overby, DK-4583 Sjællands Odde.

EWJ

Societas Liturgica är ett internationellt ekumeniskt liturgivetenskapligt sällskap som vill befordra en liturgisk förnyelse som tar till vara historiska, systematiska och bibelteologiska aspekter på kyrkans liturgi. Upptakten utgjorde en konferens 1965, där ett tjugofemtal forskare och kyrkomän samlades kring temat "Christian Initiation", belyst genom föreläsningar, smärre forskningsrapporter och diskussioner. Officiellt bildades sällskapet två år senare vid en liknande konferens, denna

gång ägnad åt frågor som aktualiserades genom det liturgiska förnyelsearbete Andra vaticankonciliet drev fram inom romersk-katolska kyrkan. Vartannat år har sådana konferenser sedan hållits på olika platser i Europa och med ett särskilt tema för varje gång. Den senaste konferensen hölls 1977 i Canterbury och hade samma tema som behandlats 1965, "Christian Initiation". Att samma tema så snart återkommit är kanske inte enbart ett uttryck för att liturgivetenskapligt internationellt arbete i så hög grad ägnats åt detta område under senare år. Temavalet kan också uppfattas som ett uttryck för att temat blivit angeläget i ett sällskap som med åren värvat medlemmar också utanför Europa och utanför de s.k. liturgiska kyrkorna. Nästa konferens hölls augusti 1979 i Washington — för första gången utanför Europa, denna gång med ett hittills inte behandlat ämne vars ekumeniska behandling faktiskt skyntar redan genom temaformuleringen på de tre officiella konferensspråken: Das Amt/Ministry/Les Ministères.

En huvuduppgift för sällskapet är att förmedla forskningsresultat och kunskap om kyrkornas aktuella förnyelsearbete. Från starten har det också funnits planer att för det ändamålet starta en internationell ekumenisk liturgivetenskaplig tidskrift men ekonomiska förutsättningar saknas alltjämt. Ett slags inofficiellt organ för sällskapet är emellertid den några år tidigare startade tidskriften *Studia Liturgica*. Förutom vetenskapliga artiklar innehåller den viss information om liturgiskt förnyelsearbete i olika kyrkor, bl.a. genom publiceringen av samtida liturgiska aktstycken. I tidskriften har också införts t.ex. huvudföredragen och ett urval forskningsrapporter vid den nämnda Societas Liturgica-konferensen i Canterbury. Prenumerationsproset är 15 US-dollar, adressen är Studia Liturgica, P.O.B. 25088, 3001 HB Rotterdam, Holland.

Lars Eckerdal

Lutherska världsförbundet har sedan tillkomsten 1947 av och till berört gudstjänstfrågor men mer i periferin. Kanske innebar generalförsamlingen i Evian 1970 en vändpunkt. Då inleddes ett omfattande studieprogram i medlemskyrkorna om kyrkans identitet, och med generalförsamlingen i Dar-es-Salaam 1977 har detta studium inriktats mot "ministry and worship" som fält, där kyrkans identitet uttrycks. På uppdrag av världsförbundets studiekommission har på grundvalen av en enkätundersökning bland medlemskyrkorna hållits två mindre internationella konsultationer i sept. 1978 och febr. 1979 under vilka riktlinjer bl.a. till hjälp för självstudier i kyrkorna dragits upp. Vid den senare fanns en "representation" för samtliga världsdelar, och under de intensiva arbetsdagarna röjdes inte bara under vilka olika villkor medlemskyrkornas gudstjänstliv formas utan också de starkt divergerande uppfattningarna om behov av och vägar för liturgisk förnyelse. Slutrapporten från konsultationerna mottogs av studiekommissionen i april detta år. Med utgångspunkt från rapporten beslöts att kyrkorna skulle inspireras till självstudieprogram. Som led i förnyelsearbetet beslöts också om ett slags clearing-central för kyrkornas inbördes information om förnyelsearbetet och om ett pilotprojekt i någon medlemskyrka med expertbiträde för kyrkomusikalisk förnyelse. För både Svenska kyrkans och andra lutherska kyrkors skull är det naturligtvis angeläget att ett brett svenskt studiearbete kommer till stånd med det snaraste.

Lars Eckerdal

"*Nordisk stämma* för gudstjänstsång och -musik med särskild hänsyn till gregoriansk sång i högmässa och tidegärd" ägde rum den 16—23 juli 1978 på Skálholts folkhögskola på Island. Konferensen är det senaste ledet i det nordiska samarbetet på detta område, som Arthur Adell tog initiativ till och som senare förts vidare främst genom Dag Monrad Møllers hängivna insatser. Laurentius Petri Sällskapet var representerat bl.a. genom sin ordförande Ragnar Holte, som också var en av föreläsarna. De dagliga, sjungna tidebönerna var fördelade på de olika nordiska språken och instuderades under sångledare från resp. land. De isländska tidebönerna hade utarbetats av Islands kanske främste liturgiker, vigslubiskopen Sigurdur Pálsson, i samverkan med tonsättaren dr Hallgrímur Helgason, lärare i liturgisk sång vid Reykjavíks universitet. Den senare fungerade också som kursledare.

En märklig upplevelse var den alltigenom gregorianska isländska mässa som firades i Selfoss kyrka. Den avvek markant från den torftiga liturgisk-musikaliska tradition, som hittills rått på Island. Den torde dock inte ha stora möjligheter att bli mer allmänt brukad, åtminstone under den närmaste framtiden.

Den isländska gudstjänstraditionen från reformationen till våra dagar skildrades i ett instruktivt föredrag av Einar Sigurbjörnsson, professor i Reykjavik med doktorsgrad från Lund (föredraget finns tryckt i den danska Praesteforeningens Blad nr 4 1979). I ett annat föredrag redogjorde dr Helgason för den isländska gudstjänstsången. Här gavs bl.a. exempel på den gamla tvigsöngur-traditionen, där en "följestämma" beledsagar melodin en kvint högre i början, en kvint lägre i slutet av sången.

Deltagarna, som förutom de 25 islänningarna uppgick till ett 50-tal, var indelade i studiegrupper för orgelspel vid gudstjänsten (Finn Viderø), röstvärd (Sten Høgel) och liturgiska problem (Helge Fehn).

Föreläsare var i övrigt Regin Prenter och Torben Schousboe från Danmark och Gunnar Ahlskog från Finland.

Stämman, som avslutades i samband med den högtidliga, årliga Skálholtfesten, gav vär-

defulla internordiska informationer och erfarenheter men visade också på behovet av fortsatta nära kontakter på detta område.

Folke Bohlin

Laurentius Petri Sällskapet

Koralveckorna

Att åka på LPS koralvecka har blivit ett måste för en liten grupp människor. Inte en sommar utan att en vecka få sjunga tidegården, öva gregoriansk sång, diskutera utförandepraxis och samtala om frågor rörande gudstjänsten och gudstjänstmusiken. Men koralveckorna gästas inte bara av dessa "veteraner", varje sommar deltar nykomlingar, som vill veta mer om detta med gregoriansk sång och tidegård, ofta hemmahörande i den landsända där koralveckan det året är förlagd.

Så fick norrlänningarna sin chans att vara med 1977 då LPS koralvecka var förlagd till stiftsgården i Söråker, mitt emellan Sundsvall och Härnösand. Här fick man lyssna till föredrag av Ingemar Thorin, Folke Bohlin, Tore Littmark och Sven Helander. Man talade om levande gudstjänst, gregorianiken i folklig tradition, andlig visa, arv och förnyelse i mässan m.fl. ämnen. Sångpedagogen Anna-Carolina Edholmer trimmade rösterna, Folke Bohlin finputsade den gregorianska sången och Jan-Håkan Åberg ledde den flerstämmiga sången. I de ljusa norrländska försommarkvällarna bjöds det på mycket musik.

Till stiftsgården kom Sundsvalls motettkör och sjöng en kväll under Bo Ivarsons ledning. En annan kväll var det Sollefteå ungdomskör ledda av Olof Norén som bjöd på skönsång.

Mycket sång var det också nästa sommar, 1977, då Geijersskolan tog emot LPS koralvecka. Koralvecka ja, detta år talades mycket om koralen, den gregorianska koralen. Man talade om antifonerna, att sjunga Guds ord, att lära kör och församling sjunga gregoriansk koral. Föredragshållare var Gudrun Zethelius, Bodil Asketorp, Ragnar Holte, Curt Lindström, Sören Bolander. Tonsättaren Torsten Nilsson anknöt till den nutida musiken och hade till detta tillfälle skrivit en motett och en alternatimsats till en koral, vilka han övade in med koralveckans deltagare. Kören var detta år ovanligt stor eftersom även deltagarna vid den parallella kyrkomusikkursen hjälpte till. Albert Sjögren, skolans rektor, ledde den flerstämmiga sången och Gudrun Zethelius den gregorianska.

Västkusten, närmare bestämt Billströmska folkhögskolan på Tjörn, fick 1978 ta emot LPS-arna. Här delade man skolan med en

hantverkurs. Växtfärgarnas garnhärvor och puttrande grytor och silversmedernas rytmiska knackande bidrog till att stärka den känsla av avkoppling och frihet från vardagsstress, som alltid är typisk för LPS-veckorna. Uppför den branta backen till kyrkan, som ligger granne med skolan, stretade man med tidegårdens regelbundenhet. För som alltid var det de dagliga bönerna, som hölls ihop veckan. Däremellan lyssnade man till Gudrun Zethelius, Folke Bohlin, Bertil Gärtner, Sören Bolander och Rolf Larsson. Man frågade sig om en bön ska applåderas, om körens medverkan är uppsjungning eller gudstjänst. Andra ämnen var Kristus i psaltaren och den nya gudstjänsten i Bibelns ljus. Sångövningarna leddes av Curt Lindström.

Två av koralveckans deltagare Per-Gunnar Pettersson och Mary Chard Pettersson svarade för en musikandakt, då de spelade orgel och cembalo. En annan kväll fick man lyssna till församlingens egen organist Claes-Erik Sandahl. På rekreationssidan kan nämnas en uppfriskande tur med postbåten mellan öarna utanför Tjörn. Efter avslutad koralvecka reste några av deltagarna till rikskyrkosånghögtiden i Uddevalla och svarade där för laudes på lördagsmorgonen i Uddevalla kyrka.

En något förkortad koralvecka blev det 1979, denna gång på Braheskolan på Visingsö. Här fick man tillfälle att sjunga tidegården i Kumlaby kyrka, belägen alldeles bredvid skolan. Under de gamla medeltida valven var det som den gregorianska sången förenade sig med alla de böner, som under århundraden stigit upp till samme Herre. Förr och nu, vi och de som bad här för länge sen, allt förenades.

Trots den förkortade kurstiden hann man med att behandla kyrkomusikerna i församlingens dagliga liv, Psaltaren för församlingsbruk, gudstjänst för stora och små och Visingsös historia. Föredrog gjorde Gudrun Zethelius, Rolf Larsson, Curt Lindström och Britta Alverud. Som vanligt deltog koralveckans deltagare i söndagens högmässa i församlingskyrkan och en kväll lyssnade man till Carl-Olof och Anders Robertsson som spelade flöjt och orgel. Och naturligtvis gjorde man också en sightseeingtur runt på den enastående ön med picknick på den norra udden.

Anki Lindström

Verksamhetsberättelse för 1975

från Laurentius Petri Sällskapet, avgiven i
Söråker den 11 juni 1976 vid det 35:e
årsmötet

Sällskapets styrelse utgjordes 1975 av professor Ragnar Holte, Uppsala, ordf., kyrkoherde Karl-Erik Wallin, Backaryd, v. ordf., musikedirektör, teol. och fil. kand Gudrun Zethelius, Burträsk, sekr., fil. mag Vivi Andersson, Burträsk, kassaförvaltare, rektor Albert Sjögren, Ransäter, och docent Folke Bohlin, Lund.

Suppleanter i styrelsen har varit vik. professor Lars Hartman, Uppsala, kyrkoadjunkt Sören Bolander, Växjö, och tonsättaren, docent Ingmar Milveden, Uppsala.

Adjungerade ledamöter i styrelsen har varit fru Karin Peters, kontraktsprost Pehr Edwall, bokförläggare Sven Håkan Ohlsson, domprost G. A. Danell, professor Helge Nyman, Åbo, sogneprest Dag Monrad Møller, Fyn, och organist, teol. dr. Finn Viderö, Köpenhamn.

Styrelsen har sammanträtt 20—21 jan 1975 i Lund.

Sällskapets medlemsantal uppgick den 31 dec. till 262 medlemmar.

Sällskapets koralvecka, tillika RISK:s, 1975 var förlagd till Sigtuna och ägde rum 22—28 juli. Temat var "Ny gudstjänst och gammal". Biskop Sven Silén föreläste över ämnet "Ny gudstjänst — gammal bekännelse", prof. Lars Hartman över "Ny gudstjänst — ny teologi", f. domkyrkoorganist teol. dr Henry Weman över "Ny gudstjänst — 30-tal, 40-tal och 70-tal", kyrkoherde Gunnar Weman över "Ny gudstjänst — hur ser den ut?", och direktör Ulf Söderlind över "Ny gudstjänst — hur berör den människan?" Meditationerna och tidebönera leddes av kyrkoherde Karl-Erik Wallin, de gregorianska sångövningarna av musikdir. Gudrun Zethelius och den flerstämmiga körsången av domkyrkoorganist Henry Weman.

Under året utskickades som årsurkund för 1974 Veckans Laudes, Det svenska antifonalet IC. Under 1976 avses ett dubbelnummer av årsboken Svenskt Gudstjänstliv för 1974 —75 att utkomma.

Söråker den 11 juni 1976

Karl-Erik Wallin Gudrun Zethelius
V. ordf. Sekr.

Verksamhetsberättelse för 1976

från Laurentius Petri Sällskapet, avgiven i
Ransäter den 18 juni 1977 vid det
36:e årsmötet

Sällskapet styrelse utgjordes 1976 av professor Ragnar Holte, Uppsala, ordf., kyrkoherde Karl-Erik Wallin, Backaryd, vice ordf., musikdir. teol. och fil. kand. Gudrun Zethelius, Burträsk, sekreterare, fil. mag. Vivi Andersson, Burträsk, kassaförvaltare, rektor Albert Sjögren, Ransäter, och docent Folke Bohlin, Lund.

Suppleanter i styrelsen har varit vik. professor Lars Hartman, Uppsala, komminister Sören Bolander, Växjö, och tonsättaren, docent Ingmar Milveden, Uppsala.

Styrelsen har sammanträtt 12—13 jan. i Lund.

Sällskapet medlemsantal uppgick den 31 dec. 1976 till 265 medlemmar.

Sällskapet koralvecka, ordnad i samverkan med kyrkomusikorganisationerna i Härnösands stift, var förlagd till stiftsgården i Söråker 8—12 juni 1976 och fick därigenom en något annorlunda prägel än tidigare. Kyrkoherde Ingemar Thorin, Malmö, föreläste om "Levande gudstjänst", docent Folke Bohlin om "Liturgisk rollfördelning" och "Gregorianiken i folklig tradition", kyrkoherde Tore Littmark om "Andlig visa" och docent Sven Helander om "Arv och förnyelse i mässan". Folke Bohlin ledde den gregorianska sången och domorganist Jan-Håkan Åberg den flerstämmiga körsången. Sångpedagogen Anna-Carolina Edholmer, Växjö, hade röstvärd.

Tillsammans med sällskapet Dansk Tidegärd och Musica Sacra (Norge) anordnade LPS 21—26 juli ett nordiskt seminarium kring den gregorianska sången i Utstein kloster i Stavangers skärgård. Från LPS' sida medverkade Ragnar Holte och Folke Bohlin med föreläsningar om textunderläggning i psalmodi och antifoner resp gregoriansk utförandepraxis.

Under året utskickades Svenskt Gudstjänstliv, årg. 49/50, utgörande delpublikation för 1974—75. (Första delen av Een lijten Songbook, årskund för 1975, utsändes våren 1977). 1976 års publikationer, Svenskt Gudstjänstliv och del 2 av Een lijten Songbook, har tyvärr kraftigt försenats.

LPS' Styrelse utgör RIKSFÖRBUNDET SVENSK KYRKOMUSIK:s sektion för liturgi och musikvetenskap. I denna egenskap har styrelsen bl.a. tagit initiativ till att via tonband sprida information till svenska församlingar om svensk kyrkomusik. Detta har skett i samverkan med Kyrkligt Ljudarkiv, LOGOS, och materialet har redigerats av Sören Bolander. Vidare har Folke Bohlin låtit sjunga in ett tonband med gregoriansk sång för användning i studiecirklar. En sammanställning av skriftliga kommentarer till tonbandet planeras.

Ransäter den 18 juni 1977

Ragnar Holte Gudrun Zethelius
ordf. sek.

Verksamhetsberättelse för 1977

från Laurentius Petri Sällskapet, avgiven i
Stenkyrka, Tjörn, den 12 juni 1976
vid det 37:e årsmötet

Sällskapets styrelse utgjordes 1977 av professor Ragnar Holte, Uppsala, ordf., kyrkoherde Karl-Erik Wallin, Backaryd, vice ordf., musikdir., teol. och fil. kand. Gudrun Zethelius, Burträsk, sekreterare, fil. mag. Vivi Andersson, Burträsk, kassaförvaltare, rektor Albert Sjögren, Ransäter, och docent Folke Bohlin, Lund.

Suppleanter i styrelsen har varit professor Lars Hartman, Uppsala, komminister Sören Bolander, Växjö, och tonsättaren, docent Ingmar Milveden, Uppsala.

Styrelsen har sammanträtt 13—15 jan. och 18 juni i Ransäter.

Sällskapets medlemsantal uppgick den 31 dec. 1977 till 288 medlemmar.

Sällskapets koralvecka, anordnad i samverkan med SKS och kyrkosångförbundet i Karlstads stift, var förlagd till Geijerskolan, Ransäter. Dagligen sjöngs laudes, sext, vesper och completorium. Musikdir. Gudrun Zethelius föreläste över Gregoriansk koral — en översikt, fil. kand. Bodil Asketorp över Gregori-

ansk koral — antifonerna, prof. Ragnar Holte över Gregoriansk koral — att sjunga Guds ord, komminister Sören Bolander över Lära lekmän gregoriansk koral — församlingen samt tonsättaren Torsten Nilsson över Gregoriansk koral och nutida musik. Samtal förekom över ämnet Att leva med tidegården. Den flerstämmiga körsången leddes av rektor Albert Sjögren och tonsättaren Torsten Nilsson och den gregorianska sången av musikdir. Gudrun Zethelius.

På grund av oväntade svårigheter med framställningen av den aktuella urkunden, Een lijten Songbook, har del II ännu inte kunnat utsändas.

Arsboken Svenskt Gudstjänstliv. Definitiv uppgörelse med SKEAB ang. årsbokens utgivning har ännu inte kunnat träffas.

Med handbokskommittén har ordf. haft preliminära kontakter ang. bönegudstjänster i tidegårdens form.

Stenkyrka, Tjörn den 12 juni 1978

Karl-Erik Wallin Gudrun Zethelius
v. ordf. sekr.

Verksamhetsberättelse för 1978

från Laurentius Petri Sällskapet, avgiven på
Visingsö den 18 juni 1979
vid det 38:e årsmötet

Sällskapets styrelse utgjordes 1978 av professor Ragnar Holte, Uppsala, ordf., kyrkoherde Karl-Erik Wallin, Backaryd, vice ordf., musikdirektör, teol. och fil. kand. Gudrun Zethelius, Burträsk, sekreterare, fil. mag. Vivi Andersson, Burträsk, kassaförvaltare, rektor Albert Sjögren, Ransäter, docent Folke Bohlin, Lund, och professor Lars Hartman, Uppsala.

Suppleanter i styrelsen har varit komminister Sören Bolander, Växjö, tonsättaren docent Ingmar Milveden, Uppsala, och musikdirektör Curt Lindström, Ulricehamn.

Styrelsen har sammanträtt den 16 jan i Växjö och den 12 juni på Tjörn.

Sällskapets medlemsantal uppgick den 31 dec. till 290 medlemmar.

Sällskapets koralvecka, anordnad i samverkan med SKS och Förbundet kyrkomusik i Göteborgs stift, var förlagd till Billströmska folkhögskolan på Tjörn 12—16 juni. Dägligen sjöngs laudes, sext, vesper och completorium. Docent Folke Bohlin föreläste om Gregoriansk uppförandepraxis, biskop Bertil Gärtner om Den nya gudstjänsten i Bibelns ljus, komm. Sören Bolander om Kristus i Psaltaren och kyrkoherde Rolf Larsson om Uppsjungning eller gudstjänst? Musikdir. Curt Lindström ledde sångövningarna.

Underhandlingarna om ny förläggare för årsboken SVENSKT GUDSTJÄNSTLIV har varit segslitna och har ännu inte förts i hamn.

Vi ger nu på eget förlag ut den mycket försenade dubbelvolymen för åren 1976—77, som beräknas kunna utsändas senast i början av hösten 1979. Samtidigt utsänds då den likaledes försenade andra delen av Een lijten Songbook.

Det färdiga manuskriptet till nyutgåvan av Det svenska antifonalet I d (veckans matutin och vesprar) har under ett par års tid råkat ut för en serie olyckshändelser. Då en provöversättning av ett antal psaltarpsalmer väntas utkomma under den närmaste tiden, har styrelsen bedömt det lämpligast att invänta dessa för att kunna presentera några av dem i det nya häftet. Någon tidsplan för utgivningen kan f.n. inte ges.

På initiativ av Dag Monrad Møller hölls 17—23 juli en Nordisk ”Stævne” på Island, speciellt ägnad gregoriansk på de nordiska språken i högmässa och tidegård. Från LPS medverkade Ragnar Holte och Folke Bohlin. Övriga nordiska medverkande var bl.a. islänningarna ordinationsbiskop Sigurdur Pálsson, prof. Einar Sigurdsson, dr Hallgrimur Helgasson och kantor Haukur Gudlaugsson, danskarna prof. Regin Prenter, docent Torben Schousboe och teol. dr. Finn Viderö, norr-männen doc. Helge Fehn och universitetslektor Arne Solhaug samt finländaren kantor Gunnar Ahlskog. Ett 70-tal personer deltog från alla de fem nordiska länderna.

Visingsö den 18 juni 1979

Karl-Erik Wallin Gudrund Zethelius
v. ordf. sekr.

INNEHÅLL

Artiklar:

<i>Ina Lohr</i> , Sven-Erik Bäck som tonsättare för kyrkan	3
<i>Birger Bergh</i> , Latinuttal och körsång	6
<i>Dag Edholm</i> , Provinsiellt orgelbyggeri i Ärkestiftet under 1800-talet — förekomst och utbredning	13
<i>Eva Öhrström</i> , Elfrida Andrée — Sveriges första kvinnliga organist	27
<i>Allan Arvastson</i> , Svenska psalmbokstillägg 1916—1979	38
<i>Göran Bexell</i> , Exklusivitet eller inklusivitet? Några lyriska texter i 1970-talets svenska psalmarbete	52
<i>Rune Söderlund</i> , "Herrens lekamen och annan spis"	71

Rapporter

Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie (Elisabet Wentz-Janacek)	82
Hymnologiske Meddelelser (Elisabet Wentz-Janacek)	82
Societas Liturgica (Lars Eckerdal)	83
Lutherska världsförbundet (Lars Eckerdal)	84
Nordisk stämma (Folke Bohlin)	84
<i>Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv</i>	86
Koralveckorna (Anki Lindström)	86
Verksamhetsberättelser för 1975—1978	88—91

DET SVENSKA ANTIFONALET II

fjärde reviderade och utvidgade upplagan (1973—)
utgivet av Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv.

- Ia Veckans completorier
- Ib Veckans middagsböner
- Ic Veckans Laudes
- Id under förberedelse

Förlag: Liber/Lund

DET SVENSKA ANTIFONALET II

(1959)

kan rekvireras från Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv, Ringvägen 16,
937 00 Burträsk. Därifrån kan även vissa nummer i sällskapets urkundsserie och vissa
årgångar av årsboken Svenskt gudstjänstliv beställas.

När årgång 52—53 av *Svenskt gudstjänstliv* härmed framlägges har årgång 51 ännu inte utgivits. Denna får en speciell karaktär därigenom att den utgör ett sammanfattande register till de femtio första årgångarna. Arbetet härmed beräknas snart vara avslutat. Samtidigt pågår planeringen av följande årgång, som bl.a. kommer att innehålla ett inlägg av docent Sven Helander med anledning av professor Kjöllersströms artikel i årgång 49—50.

Som vanligt speglar den nu utgivna volymen olika sidor av det svenska gudstjänstlivet. Först står några artiklar som berör kyrkomusikaliska ämnen. Som lärare vid Schola Cantorum i Basel har *Ina Lohr* betytt mycket för en rad svenska musiker. Hennes dubbla inriktning på mycket gammal och mycket ny musik präglar hennes bild av Sven-Erik Bäckes kyrkomusikaliska skapande. Praktiska anvisningar för lösandet av ett problem, som körledare ofta ställs inför, ger lundaprofessorn *Birger Bergh* i sin redogörelse för latinuttalet. Ett stycke orgelbyggarhistoria presenterar teol kand *Dag Edholm*, Hallsberg, själv tidigare verksam som orgelbyggare. Som ett uttryck för jämlikhetssträvan kan man tolka *Eva Öhrströms* intresse för vår hittills enda kvinnliga domkyrkoorganist, Elfrida Andrée. Författarinnan är doktorand vid musikvetenskapliga institutionen i Göteborg.

Psalmsfrågor på 1900-talet behandlas dels av emeritusprosten dr *Allan Arvastson*, Eslöv, dels av docent *Göran Bexell*, Lund. *Rune Söderlund*, lundensisk forskarstuderande i dogmatik, tar upp ett problem, som aktualiserats genom de av kyrkohandbokskommittén föreslagna bordsmässorna: vad är det som gör nattvarden till nattvard?

En avdelning rapporter ger slutligen dels utblickar över det internationella arbetet på gudstjänstlivets område, dels inblickar i verksamheten inom *Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv*, som sammanslutningen numera heter.